

Bernard Lewis

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

Türkçesi:
Mehmet Harmancı

SABAH
KİTAPLARI
OLAYLAR İNSANLAR

***Bu kitap, Sabah gazetesinin
Türk okuruna
bir kültür hizmetidir.***

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

Sabah Kitapları 118
Olaylar İnsanlar 33

Özgün adı: The Multiple Identites of the Middle East
Copyright ©: 1998 Bernard Lewis
Copyright © Türkçe, 2000: Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş.
Medya Plaza, Basın Ekspres Yolu 34540 Güneşli-İstanbul
Tel: 550 49 00-502 84 10

Gamma Medya Telif Hakları Ajansı

Türkçe çevirinin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yayın Yönetmeni: Serpil Demirtaş
Türkçesi: Mehmet Harmancı
Yayına Hazırlayan: Erkan Kayılı
Sayfa Düzeni: Nilüfer Özcan
Üretim Asistanı: Neslihan Özcan

Kapak Düzeni: Bülent Aydın

Baskı ve Cilt: Ayhan Matbaası
Dağıtım ve Toplu Sipariş: Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul
Tel: (0212) 245 66 01, 245 66 22 Fax: (0212) 245 66 23
Birinci Baskı: İstanbul, Eylül 2000
ISBN 975-579-095-0

İçindekiler

<i>Önsöz</i>	5
<i>Giriş</i>	7
Tanımlar	11
Din	22
İrk ve Dil	33
Ülke	44
Millet	60
Devlet	68
Semboller	78
Yabancılar ve Kafirler	83
Emeller	97
<i>Referanslar</i>	107
<i>Ayrıntılı Okuma</i>	109

Önsöz

Bu kitabın çekirdeği Wolfenbüttel (1989), Roma (1993) ve Castelgandolfo'da (1995) yapılan toplantılara sunulan üç tebliğe dayanır. Bu tebliğler konferans sonunda yayımlanmışlardı. Onları bu kitapta genişletip yeniden ele alırken diğer konferanslarımdan, makalelerimden ve tebliğlerimden de yararlandım. Bu konuyu ele almam için beni ikna eden editörlere, toplantıları düzenleyenlere ve yorum ve sorularıyla bu konulardaki görüşlerimi geliştirmeme yardımcı olan katılımcılara teşekkürü borç bilirim.

Her zamanki ustalık ve sabırla ilk taslaktan nihai metne kadar yazdıklarımı gözden geçiren yardımcım Annamarie Cerminaro'ya burada bir kere daha teşekkür etmek isterim. Teşekkür etmek istediğim diğer bir kişi de, ona bu süreçte büyük yardımları dokunan Robin Pettinato'dur.

Son olarak kitabı taslak halinde okuyan iki dostum Buntzie Churchill ve Michael Curtis'e de teşekkür ederim. Kabul ettiğim düzeltmeleri ve tavsiyeleri için kendilerine teşekkür ederken, kabul etmediklerim için de özür dilemek isterim. Bundan da anlaşılacağı üzere kitapta rastlanılacak yanlışların tek sorumlusu sadece benim.

Giriş

Okurun kolayca anlayabileceği gibi bu kitabın başlığı psikoloji ya da daha doğrusu, psikiyatri dilinden ödünç alınmıştır. Bu başlığı kullanmakla Ortadoğu'nun marazi psikolojik sorunları olduğunu söylemek istemiyorum. Herhangi bir tedavi önermek niyetinde ise hiç değilim.

Bu başlıkla iletmek istediğim şey grupların ve onlardan daha çok kişilerin aynı anda sahip oldukları farklı kimliklerin çeşitliliği ve karmaşıklığı, Ortadoğu'da kimliğin sürekli değişimi ve evrimi, bölge halklarının kendilerini nasıl gördükleri, ait oldukları gruplar ve bir birey ile diğeri arasındaki farklardır.

Batı dünyasında bile çoklu kimlikler vardır. Birleşik Krallığın kurulmasından bu yana halkın en az üç kimliği olmuştur: Britanya uyruğu ve daha sonra Birleşik Krallık yurttaşı olarak milli kimlik; o milliyetin dört unsuru olan İngiliz, İskoç, Galli ve İrlandalı olarak şimdi etnik adını verdiğimiz kimlik ve dini kimlik. Modern çağlarda ortak Britanya milliyeti içinde etnik ve dinin kapsama alanı büyük ölçüde genişlemiş ve alt gruplar giderek karışmışlardır. Bu durum Birleşik Devletler'de daha da karışmıştır; orada her yurttaşın ABD yurttaşlığının yanısıra ırk, etnik köken veya kökenler ve kişisel ya da aile dini ile belirlenen başka kimlikleri bulunur.

Amerika gibi Rusya'da da pek çok etnik grup olup bunlar göçlerle değil de, fetih ve ilhaklarla bir araya gelmişlerdir. Fransa ile İspanya'nın önemli bölgesel azınlıkları vardır; Breton ve Basklar gibi bazıları resmî milli dilden tümüyle farklı olan dillerini korumuşlardır. Ancak bunlar çok eskiden beri yerleşmiş ve yerlileşmiş ol-

duklarından hakim çoğunluklardan önemli bir kültürel ya da dinsel farklılıklar göstermezler. Avrupa'nın başka yerlerindeki etnik azınlıklar şimdiye kadar küçük ve sayıca az kalmışlar, hukuki ya da politik bir statüleri, hatta iddiaları olmamıştır.

Ancak milyonlarca yeni göçmenin yeni azınlıklar oluşturmalarıyla bu durumda artık dramatik bir değişim görülmektedir. Bunlar çoğunluğu oluşturan yerli nüfustan etnik, dil, din, kültür ve hatta çoğunlukla ırksal farklılıkları olan çok sayıda, çok dağınık gruplardır. Kuşkusuz bunlar kendi kimlik kavramlarını da getirmektedirler ki, bu da Avrupa'nın ve Batı'nınkiden önemli farklar taşıyor olabilir. 'Avrupa' ve 'Batı' terimleri Avrupalı ve Batılı olup on dokuzuncu yüzyıla kadar dünyanın diğer yerlerinde ve özellikle de Ortadoğu'da herhangi bir anlam taşımıyorlardı. Aynı şey 'Asya' ve 'Afrika' için de geçerlidir.

Avrupa bir Avrupalı fikridir, Yunanistan'da doğmuş, Roma'da beslenmiş ve Hristiyanlık içinde uzun ve sıkıntılı bir çocukluk ve ergenlik çağı geçirdikten sonra laik ve uluslarüstü bir toplumda olgunlaşma çağına yaklaşmaktadır. Asya ve Afrika da Avrupalı fikri olup Öteki'ni tanımlamanın Avrupalı yoludur. Bütün insan gruplarında grubun dışındakini tanımlayacak ve çoğunlukla da aşağılayıcı olan terimler vardır. Bu terimlerden bazıları hemen hemen evrensel önem kazanmışlardır. Barbarlar ilk başlarda Yunanlı olmayanlar, 'gentil'ler Yahudi olmayanlardı; Asya ve Afrikalılar Avrupalı olmayanlardı ve bunların kıtaları Avrupalılara göre Avrupa'nın doğu ve güney sınırlarını oluştururdu.

Hristiyanlıkla İslam arasındaki uzun mücadele boyunca bu sınırlar pek çok kez değişmiştir. Helenleştirme ve Hristiyanlaştırma süreçleri ile kendilerini bu yabancı ışık altında görene kadar Barbarlar kuşkusuz kendilerini barbar, Gentil'ler gentil olarak görmezlerdi. Barbarların Helenleşmesi antik çağlarda, gentillerin Hristiyanlaşması Ortaçağ'da olmuştur. Asya ve Afrikalılar arasında bu Avrupalı tanımlı kimliğin bilincinde olunması bu sınıflandırmanın kendilerine Avrupalı hükümdarlar, öğretmenler ve din adamları tarafından öğretildiği modern çağlardan başlar. Yunanlıların Eski Dünya'nın üç kıtasını icat etmeleri günümüzde evrensel kabul görmektedir. Çoğunlukla Avrupalı olan kaşiflerin ve coğrafyacıların girişimleri bunlara başkalarını da eklemiştir.

'Ortadoğu' bir Batılı terim olup bu yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Sadece Batılı perspektifinden anlamlı olan bu mahalli terimin batıdaki eski gücü ve devam eden etkisi artık bütün dünyada kullanılmasıyla da kendini göstermektedir. Hatta kendi vatanlarını tanımlamak için bölge halkları tarafından bile aynı terim kullanılmaktadır. Çoğunlukla Batılı aleyhtarı biçiminde bir milli, ortak ve bölgesel kendini beğenme çağında bu çok daha dikkat çekicidir.

Her toplumda, herbirinin çeşitleri ve kimi zaman çatışan alt grupları olan çoklu kimlikler vardır. Bu kimlikler statü, sınıf, meslek gibi unsurlarla sosyal ve ekonomik olabilir. Nesil ve cinsiyet kimliğin iki büyük sınırlandırıcıdır; sivil ve askeri, laik ve dini ve diğerleri de böyledir. İncil'de (Tekvin 4) ilk çatışma ve ilk cinayet bir sosyo-ekonomik rekabet dekoru önünde anlatılır. "Habil koyun çobanı, ama Kabil toprak işleyendi." Tanrı ikincisini tercih etti ve Kabil öfkelenerek "kardeşi Habil'i öldürdü." Göçebe çobanlarla köylü tarımcılar arasındaki rekabet Ortadoğu tarihi boyunca hep tekrarlanan bir konudur ve günümüzde de bu ikisi arasındaki çıkar çatışması bölgenin pek çok yerinde hâlâ önemlidir. Tekvin'de köylü göçebeyi öldürür; Ortadoğu tarihinde ise genellikle bunun aksi olmuştur. Daha sonra kentlerin gelişmesiyle kent ve kırsal arasında ve kentin etnik, komünal ve mesleki kimliklerini bir araya getiren mahalleleri arasında daha gelişmiş bir sadakat ve kimlik çatışması görülmüştür. Halifelerinki gibi büyük imparatorluklarda bölgesel kimlik ve sadakatler sosyal ve kültürel öneme sahip olmuşlarsa da, politik önemi olmalarına pek sık rastlanmaz.

Sosyal ve ekonomik çatışmaların bir toplumda kimlik ve sadakatlerin gelişmesinde belirli bir önemi vardır. Bunların gerçekler ve hatta çok yakın zamanlara kadar toplumlar arasındaki farklılıkların algılanmasında, birkaç istisna dışında, hemen hemen hiç etkileri olmamıştır. İşçi sınıfı temeline dayanan uluslarüstü kimlik ve dayanışmanın büyük girişimi Rus milliyetçiliği ve Sovyet devlet çıkarları kayasına çarpıp parçalanmıştır.

Cinsiyet farklılıklarının herhangi bir toplumda davranışların ve kimliklerin evriminde çok büyük sosyal ve kültürel etkileri olacağı kuşkusuzdur; erkek hâkimiyetindeki Ortadoğu'da bunlar ancak şimdilerde politik etkili olmaya başlamıştır.

Başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da tarihi ve edebi belgeler insanların kendi kimliklerinin temel tanımını, ben ile başkaları arasındaki ayırıcı çizgiyi sosyal veya ekonomik ve hatta nesil ve cinsiyet farklılıkları ile görmediklerini göstermektedir. Bunlar geleneksel kriterlerle belirlenirler -ya da şimdiye kadar öyle belirlenmişlerdir.

Birincil kimlikler doğumla elde edilenlerdir. Bunlar üç çeşittir. Birincisi kan iledir, yani yükselen bir dizi: aile, klan, kabile ve gelişerek etnik ulus. İkincisi mekâna bağlıdır, ancak birincisiyle her zaman örtüşmez ve hatta kimi zaman onunla çatışır. Bu köy veya mahalle, il veya kent olup modern çağlarda ülkeye doğru gelişir. Birincisi veya ikincisi ya da her ikisiyle ilişkilendirilen üçüncüsü dini cemaat olup mezheplere bölünmüş olabilir. Pek çok kimse için din yerel ve varolan bağları aşan tek sadakattir.

Kimliğin ikinci geniş kategorisi bir hükümdara, geçmişte genel-

Giriş

likle irsi bir hükümdara olan bağlılıktır. Bu kimlik normal olarak doğumla elde edilir. Memleketin ilhak edilmesiyle, iktidarın el değiştirmesiyle, birey için göçlerle ve modern çağlarda tabiiyet değiştirmekle değiştirilebilir. Bu, bireyin hükümdara ve onun çeşitli düzeylerdeki temsilcileri olan devlet başkanına veya bir bakana, bir ilin valisi, bir bölgenin idarecisi, bir köyün muhtarına olan itaatle belirlenir.

Dünyanın pek çok yerinde ve Ortadoğu tarihinin büyük bir kısmında bu iki kimlik -insanın elinde olmayan doğum kimliği ve zorunlu devlet kimliği- varolan tek kimliklerdi. Modern çağlarda, Batı'nın da etkisiyle bu ikisi arasında yeni bir tür gelişmektedir: gönüllü kurumlara özgür iradeyle bağlanmak günümüzde sivil toplum olarak bilinen olguyu oluşturmaktadır.

BÖLÜM 1

Tanımlar

Ortadoğu modern zamanlarda çok önemli değişiklikler geçirmiş eski ve köklü kimliklerin bölgesidir. Bu kimliklerin araştırılması ve hatta algılanması bizim -ve bir dereceye kadar Ortadoğu halklarının- bunları farklı grup kimliği sistemleri olan başka bir toplumdan alınan bir dille görmemiz, tartışmamız ve hatta düşünmemizle daha da karmaşıklaşmakta ve güçleşmektedir. Ben bunu bir Batı dili olan İngilizce ile yazıyorsam da, eğer Arapça ya da bugün Ortadoğu'da kullanılan herhangi bir dille de yazsaydım aynı sorun çıkacaktı. Demokrasi ve diktatörlük gibi bazı sözcükler Batılı kavramları iletmek için yaratılmış ödünç sözcüklerdir; devlet ve özgürlük gibi olanlar ise yeni anlamlar verilmiş olan eski sözcüklerdir. Şu anda Ortadoğu'da yapılan tartışmaların çoğu için ve özellikle de, Avrupa'nın tarihi deneyiminden türetilen şimdiki politik kimlik ve sadakat dili için bu geçerlidir.

Ancak eski gerçekler kaybolmamaktadır. Nasıl algılanır ve tanımlanırsa tanımlansın dışardaki yabancıyla çatışmalarda; toplum içindeki rakip gruplar veya rakip kimlikler arasındaki mücadelelerde yeni sözcükler kimi zaman eski anlamlarıyla kullanılırken, eski sözcükler eski içeriğini korurlar veya bunlara yeniden kavuşurlar.

Bu nedenle bu çeşitli terimlere bir kere daha bakmalı ve bunları eski Ortadoğu'nun mirasına ve günümüz Ortadoğusu'nun gerçeklerine uygun olarak yeniden tanımlamaya çalışmalıyız. Milliyet ve yurttaşlık, milliyet ve yurtseverlik Ortadoğu için yeni sözcüklerdir ve yeni kavramları anlatmak için yaratılmıştır. Millet, halk, ülke, toplum ve devlet eski sözcüklerdir, ama bunlar istikrarsız ve bu

nedenle tehlikeli içeriği olan sözcüklerdir. Durumu daha da karıştıran bir şey, belirli etnik, milli, komünal ve hatta bölgesel kimliklerin adları için de geçerli olabilmesidir.

1923 Ocak ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli halef devletleri ile muzaffer Müttefikler arasında son bir hesaplaşma olarak Yunanistan ve Türk devletleri arasında imzalanan bir protokolle iki ülke arasında azınlıkların zorunlu değişimi kararlaştırılmıştı. İki bölge bu protokolün dışında bırakıldı: Türkiye'de İstanbul kenti ve Yunanistan'da Batı Trakya. Diğer her yerde azınlıkların iki devletin anlaşmalarına uygun olarak evlerini terk edip varsayılan kimliklerinin ülkesine yerleştirilmeyi kabulden başka çareleri yoktu. Ayrıca anlaşmanın ilk maddesine göre bunların Türk devletinin izni olmadan Türkiye'ye ve Yunan devletinin izni olmadan Yunanistan'a -yani eski memleketlerine- dönmeleri yasaktı.

Olay acil bir durum çerçevesi içinde ele alındı. Lozan Protokolü'nün tarihi 30 Ocak 1923'tü: nakil ise aynı yılın 1 Mayıs'da başlayacaktı. 1923 ile 1930 arasında Türkiye'den Yunanistan'a tahminen bir milyon iki yüz elli bin Rum, Yunanistan'dan Türkiye'ye de bundan daha az sayıda Türk gönderildi. En azından bu değişto-kuşta bunlar böyle tanımlanırlar. Ancak protokolde bu terimler kullanılmaz; orada 'Türkiye'de oturan Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları' ve 'Yunanistan'da oturan Müslüman dininden Yunan uyrukları'ndan söz edilir.

Gerçekten olanlara ve 'yurtlarına geri gönderilen' yüzbinlerce sözde Rum ve Türk'e daha yakından bakmak, protokolün dilinin onu hazırlayan ve imzalayanların görüşlerini ve niyetlerini büyük bir doğrulukla teyit ettiğini gösterir. Yunanistan'a gönderilen Rumların çoğunun geldiği Karaman'da bunların geçmiş varlıkları kiliselerde ve Yunan alfabesiyle yazılı mezartaşlarında görülür. Ancak biraz daha yakından bakıldığında yazı Yunan alfabesi olduğu halde dilin Türkçe olduğu da görülecektir. Karaman 'Rumları' Rum Ortodoks Kilisesine bağlı olmaları anlamında gerçekten Rumdular, ama gerek kendi aralarında gerekse başkalarıyla konuşurken kullandıkları dil Türkçeydi -fakat bunu Müslüman komşularının kullandığı Arap alfabesiyle değil de, Yunan alfabesiyle yazmaktaydılar. Bu yazı Yunanistan'dan gelen karşıtları, Girit'ten ve Yunanistan'ın başka bölgelerinden gelen Rumca konuşan Müslüman azınlık tarafından da kullanılmaktaydı; ve bu insanların çoğu Türkçeyi ya hiç bilmiyorlar, ya da çok az biliyorlardı ve Rumca konuşup kimi zaman da Rumca'yı Türk-Arap alfabesiyle yazıyorlardı.

Yazı ve dinin bu ilişkisi Ortadoğu'da çok sık rastlanan bir durumdur. Suriye'nin Araplaştırılmasından modernleşmesine kadar geçen bin yılı aşkın sürede bu ülkenin Hristiyanları, Müslümanları ve Yahudileri Arapça konuşup yazmışlardır; ancak Müslümanlar

Arap alfabesi, Hristiyanlar Süryani alfabesi ve Yahudiler de İbrani alfabesi kullanmışlardır. Her toplum kendi kutsal kitabının kutsadığı ve ibadet için gerektirdiği yazı biçimini kullanmıştır. Din adamları ve daha yaygın olarak okumuşlar genellikle kutsal kitapların alfabesi ile dilini bilirlerdi; ancak sıradan insanların çoğu için yazı yeterliydi ve onlar da kendi lehçelerini yazmak için bunu kullanmaktaydılar. Pek az sayıda okumuş bir grup dışında Karaman Rumları Rumca'yı ancak Yunanistan'a, Girit Türkleri de Türkçeyi Türkiye'ye yerleştikten sonra öğrenmişlerdir. Her ikisinde de kültür ve asimilasyon sorunları yaşanmıştır.

Farklı bir sınıflandırma sistemine alışkın Batılı bir gözlemci Yunan ve Türk devletlerinin anlaşıp başardıkları şeyin etnik ve milli azınlıkların yurtlarına iadesi değil de dini azınlıkların sürgüne gönderilmesi olduğunu düşünebilir: Müslüman Rumların Türkiye'ye, Hristiyan Türklerin Yunanistan'a.

Kullanılan terimler bile -Rumlar ve Türkler, Yunanistan ve Türkiye- bazı gariplikler içermektedir. Türkler, ve daha genel olarak Ortadoğu'da Müslümanlar Yunanlılara Rum derler. Ancak Rum Yunanlı demek değildir; Rum Romalı demektir ve bu adın önce Yunanlıların kendileri, daha sonra yeni Müslüman efendileri tarafından kullanılması onların en son politik hükümdarlık ve büyüklük anıları olan Bizans İmparatorluğu'nu çağırıştırır. 'Bizanslı' kuşkusuz modern araştırmacılığın bir terimidir. Eski Britanyalılar veya Anglosaksonlar kendilerini Britanyalı veya Anglosakson diye adlandırmadıkları gibi Bizanslılar da kendilerine Bizanslı demezlerdi. 1453'te yıkılan devlet yöneticileri ve halkı için Roma İmparatorluğu'ydu. Başkenti Roma değil Konstantinopl'du, dili Latince değil Yunanca'ydı. Ancak devlet Roma İmparatorluğu'nun yasal mirasçısıydı ve halkı, her ne kadar Yunanca da olsa, kendilerine Romalılar derlerdi. Osmanlılar için Rum adı fethettikleri ve Yunanistan'ın resmi dili ve Yunan ortodoks kilisesinin resmi kilisesi olduğu Doğu Roma İmparatorluğu demektir. Bu nedenle Osmanlı yönetiminde Rumlar Müslüman olmayan milletlerin başında gelirlerdi. Batılılar daha eski geçmişin anılarıyla bu topluma Yunan ve daha sonra , neo-klasik bir görüşle, Helen adını vermişlerdi; ancak imparatorlukta Hristiyan ve Müslümanlar için İmparatorluk hala Romalıydı ve hatta Ortodoks Sırları, Bulgarları, Anavutları ve Arapları ve etnik Yunanlıları ihtiva etmesiyle bir anlamda imparatorluktu. On dokuzuncu yüzyılda Balkan halkları arasında yükselen milliyetçi hareketler iki cephede savaşmışlardır: kiliselerinde etnik Yunanlıların üstünlüğünden ve anayurtlarında Osmanlı Türklerinin hakimiyetinden kurtuluş.

'Osmanlı Türkü' terimi de buna benzer güçlükler çıkarmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dili Türkçe olarak tanımlanırsa

da, halk kendisine Türk demediği gibi, ülkesini de Türkiye olarak adlandırmazdı. Türk ve Türkiye sözcükleri Avrupa'da en azından on ikinci yüzyıldan beri kullanılmaktaysa da, Türkiye'deki Türkler bu terimleri kullanmamaktaydılar. Bunun yerine hüküm sürdükleri ülkeyi dini terimiyle İslam ülkesi; hanedanlık terimleriyle Osmanlı ülkesi; ya da daha kesin bir bölgesel tanım gerektiğinde imparatorluktaki seleflerinden miras aldıkları adla Diyar-ı Rum olarak tanımlarlardı. 'Türkiye' adı resmen 1923'te Cumhuriyetin kurulmasından sonra kabul edilmiştir. Avrupa'da bile 'Türk' sözcüğünün ilk başlarda dini bir anlamı vardı. Bu, Osmanlı ve hatta kimi zaman diğer farklı etnik ve dil gruplarından diğer Müslümanları kapsardı. Ama Osmanlı ülkesinin -bazı bölgelerde olduğu gibi- Türkçe konuşsalar bile Hristiyan veya Yahudi sakinlerini kapsamazdı. Buna karşılık bir Avrupalı Müslüman olduğunda, bu olay İran ya da Fas'ta gerçekleşmiş olsa bile onun 'Türk olduğu' söylenirdi.

Dini ve etnik terimler genellikle Akdeniz'in Hristiyan ve Müslüman kıyılarında karışıklıklara neden olmuştur. Her ikisi de birbirlerine kesin dini terimler uygulamaktan ve böylece de rakip bir evrensel din gerçeğini kabullenmekten kaçınmışlardır. Avrupalı Hristiyanlar uzun bir süre 'İslam' veya 'Müslüman' gibi dini tanımlamalardan kaçınmışlardır. Kimi zaman Hristiyan benzetmesine dayanan ve Hz. Muhammed'in İslam inancında Hz. İsa'nın Hristiyanlıktaki yerine sahip olduğu yanlış inancından doğan yanıltıcı 'Muhammedi' terimini kullanmışlar, daha çok da Müslümanları Faslı, Türk, Tatar gibi etnik terimlerle tanımlamayı seçmişlerdir. Modern zamanlardan önceki Müslüman yazarlar Hristiyan dini terimini kullanmakta aynı isteksizliği göstermişlerdir. Bunlar Avrupalıları ya genel 'kafir' terimiyle, ya da daha çok Romalı, Frenk ve Slav gibi etnik terimlerle tanımlamayı tercih etmişlerdir. Ancak Müslümanların kullanımında bu üçünde de etnikten çok dinsel bir çağrışım vardır ve din değiştirmelerle elde edilen ya da kaybedilen bir kimliği akla getirmektedir. Hristiyanlar için özel bir dini ad gerektiğinde bunlara genellikle Nasrani, yani Nasıralı İsa'nın müritleri denilirdi. Osmanlı protokolunda ve modern Arapçada mesih Hristiyanlıktan doğrudan çeviri olup (Arapça *mesih* = İbranice *messiah* = Yunanca *Hristos*) saygın bir addir.

Müslüman dünya görüşünde din ve vatanın nisbi önemi Osmanlı Sultanı III. Murad tarafından Kraliçe Elizabeth'e gönderilen mektuplarda görülür. Bu mektupların hepsi şu ünvanlarla başlar:

Hz. İsa'nın müritlerinin erdemli hanımlarının gururu, Hristiyan cemaatinin şerefli hanımlarının büyüğü, Nasrani mezhebinin işlerinin yöneticisi, İngiltere toprakları kraliçesi...

Kraliçenin ilk üç sırada Hristiyan lideri olarak ve ancak dördüncü sırada İngiltere denilen toprakların hükümdarı olarak tanımlanması dikkat çekicidir. Bazı belgeler çok daha kesindir ve kraliçeyi 'Luteryen' Hristiyanlarının lideri olarak adlandırır. Burada toprak olarak çevrilen Türkçe sözcük 'vilayet'tir ve bu da modern anlamda bir ülkeden çok idari bir bölge anlamı taşır. Türkçe 'kral' ve 'kraliçe' terimleri Avrupa kökenlidir ve asla Türk ya da diğer Müslüman hükümdarlara uygulanmaz. Avrupalı Hristiyan hükümdarlar için Türk belgelerinde kullanılan terimler Britanya Hindistanı'nda yerli prensler için yerli halkın kullandıklarının tam olarak benzeridir. Avrupa hükümdarları arasında sultanların kendilerine kendileri için benimsedikleri ünvanları -ve böylece statüyü talep etmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Osmanlılar zayıflayıp da Avrupa devletleri güçlenirken Avrupalı hükümdarlar birbirleri ardından Osmanlı belgelerinde sultanın kendi ünvanı olan padişah olarak adlandırılmalarını istemişlerdir.

Modern ve laik Batılı milliyet, yurttaşlık ve irsiyet değil de dinin, ya da daha doğrusu bir dini cemaat üyeliğinin kimliğin kesin belirleyicisi olmasını anlamakta güçlük çeker. Ortadoğu'nun büyük bir bölümü yüz yılı aşkın bir süredir Avrupa'nın etkisi altındadır - önce etki, sonra hakimiyet ve hakimiyet sona erince yine etki. Bu süre içinde Batının milli hakimiyet fikirleri Müslüman olsun diğer dinlerden olsun halklarının tümünü derinden etkilemiştir. Ama bugün bile eski cemaat dayanışması ve sadakatı her zaman güçlü ve bazan belirleyici bir unsurdur. Bu sadece İslam ülkelerinde değil, uzun bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan ve bağımsızlıklarından sonra bile Osmanlı görüş ve uygulamalarının pek çok izini taşıyan diğer ülkelerde de görülür.

Bunu anlatmak için iki örnek yeterli olacaktır. Biri şimdi üye devlet yurttaşlarının pasaporta gerek duymadan kimlik belgeleriyle serbest dolaşım hakkına sahip oldukları Avrupa Birliği'nin bir üyesi olan Yunanistan'dır. Yunan hükümeti Yunanlı kimli kartlarındaki dini belirten satır nedeniyle Brüksel'deki Avrupa yetkilileriyle çatışmıştır. Diğer hiçbir Avrupa ülkesinde böyle bir kayıt yoktur ve bu Avrupa demokratik uygulamasıyla çelişkili görülmüştür. Yunanlılar ise dinin kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olduğunda ısrar etmişlerdir. Bu ısrarın Yunanistan'ın küçük Katolik, Müslüman ve Yahudi azınlıkları arasında bir telaşa yol açması anlaşılır bir şeydir.

Daha ciddi ve daha trajik bir örnek de eski Yugoslavya'da görülmektedir. Osmanlı hakimiyeti ülkenin hiçbir zaman tümüne yayılmamış ve bu yüzyılın ilk yıllarında sona ermiştir. Ancak Yugoslavlar arasındaki son çatışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekişmesini belirleyen o acı mücadelelerin bir anlamda devamı sayılabilir. Batılı gözlemciler Sırp, Hırvat ve Müslümanlar arasındaki

karmaşık ilişkileri genellikle milli terimlerle tanımlarlar ve etnik çatışmalardan ve etnik temizlikten söz ederler. Yugoslavya'nın komünist, Marksist bir diktatörlükle yönetildiği günlerde dinin ülkenin politik sınıflandırmasında bir yeri yoktu. Ancak komünist rejim bile Müslümanların ayrı kimliklerini tanımak zorunda kalmıştı. Bunu da şöyle yapıyorlardı: Müslüman küçük 'm' ile yazılırsa dini, büyük 'M' ile yazılırsa Yugoslav federasyonunu oluşturan 'milleti' göstermekteydi.

Yugoslavya'da yapılan ve söylenenlere bakılarak 'milli' ve 'etnik' terimlerin fazla önemi olup olmadığı düşünülebilir. Etnik olarak üç büyük grup -Sırp, Hırvatlar ve Müslümanlar- birbirlerinden pek farklı değildir. Eski Ortadoğu uygulamasına uygun olarak Ortodoks Sırp Kiril alfabesini, Katolik Hırvatlar Latin alfabesini ve bu yüzyıla kadar Müslüman Boşnaklar Arap alfabesini kullansalar da, dilleri hemen hemen aynıdır. Pek çok Ortadoğu ülkesinde de birbirleriyle örtüşen ama aynı zamanda çelişen yurttaşlık, cemaat ve etnik kimliklerden doğan aynı karmaşa ve çatışma görülmektedir.

Kilise ile devletin ayrımının yasalarla olmadığı ülkelerde bile Batılı bir gözlemci artık dini kimliğe öncelik vermemektedir; bu nedenle bunu hala yapanları anlamakta güçlük çekecek ve görünüşteki bu dini çatışmalar için dini olmayan bir açıklama arayacaktır. Kuzey İrlanda'da Protestan ve Katolikler arasındaki çatışma gibi, kimi gayet belirgin olan istisnalar Batıda da vardır kuşkusuz. Ancak bu da, özellikle çatışmaya katılmayanlar tarafından dini olmaktan çok milli terimlerle, İngilizler ve İrlandalılar arasında basit bir çatışma olarak sunulmaktadır. Lübnan iç savaşlarının karmaşıklığını Batılı okurlarına anlaşılabilir yapmaya çalışan Batılı muhabirler, sanki 1789 devrimci Fransız Millet Meclisinin oturma düzenlenmesinin Lübnan'ı parçalayan mezhep çatışmalarıyla bir ilgisi varmış gibi 'sağ kanat Hristiyanlarıyla sol kanat Müslümanlarının' çatışmalarından söz etmeye alışmışlardır. Hiç kuşkusuz ki, bu tür bir Batılı terminolojisi rakip fraksiyonların kendilerini Hristiyan değil de Katolik veya Ortodoks, ve Müslüman değil de Şii ya da Sünni olarak tanımladıkları ve Lübnanlı yerine bunlardan birini kullandıkları durumlardaki bir çatışmayı ne tanımlayabilir ne de açıklayabilir.

1923 Lozan Antlaşması'nda ülke değiştirecek kişiler iki kategoriye göre tanımlanacaktı: bir dinin taraftarları ve bir devletin uyrukları. Ortadoğu'da bunlardan birincisi çok eskiden yerleşmiş olup evrensel olarak anlaşılmış ve kabul görmüştür; ikincisi, en azından şimdiki durumuyla, yenidir. Batı dünyasında seyahat için verilen belgelerde kişinin şu ya da bu hükümdarın uyruğu ya da daha sonra şu ya da bu cumhuriyetin yurttaşı olduğu belirtilirdi. Modern zamanlarda yurttaş terimi hala ayakta duran monarşiler-

de bile uyruk teriminin yerine geçmiştir. Her iki terim de kişinin hangi devlete sadakat ve belirli tanımlanmış sınırlar içinde itaat borçlu olduğunu ve karşılığında korunma aldığını belirtir.

Bu ilişkiyi belirten birkaç terim vardır. Hem İngiltere hem Amerika İngilizcesinde kullanılan kelime *nationality*'dir. Fransızçada *nationalité* ve diğer Avrupa dillerinde eşanlamlıları hemen hemen aynı şekilde kullanılır. Ama hepsinde bu böyle değildir. Alman *Nationalitaet* ve Rusça *natsional'nost* yasal ve politik milliyeti değil, etnik ve kültürel milliyeti belirtir. Bunlar için başka kelimeler kullanılır -Almancada *Staatsangehörigkeit* (devlete ait olma) ve Rusçada *grazdanstvo* (yurttaşlık). İngilizcede hukuki kullanımda bir millet içindeki bu tür etnik ve kültürel kimliği belirtecek kabul edilmiş bir terim hala yoktur. Yarım yüzyıl önce Britanya milletinin dört unsuru olan İngilizler, İskoçlar, Galliler ve İrlandalılardan 'ırklar' olarak söz edilirdi; ancak bu kelimenin içeriğindeki ve etkisindeki değişiklikler bu kullanımı kabul edilmez kılmıştır. Avrupa içinde bile böylece önemli terminoloji ve kullanım farklılıkları vardır. Bu tür terminolojinin tümünün kimi zaman ödünç alındığı, kimi zaman zorlandığı ama nüfusun büyük bir kısmına yabancı kaldığı bölgelerde farklılık -ve karışıklık olasılığı- daha da artar.

Politik kimliği ve sadakati gösteren en yaygın Batılı kelime kuşkusuz yurttaşlıktır. Gariptir ki, Ortadoğu dillerinde yurttaş ve yurttaşlığı belirten bir sözcük yoktur ya da yakın zamana kadar olmamıştır. Modern Farsçanın *şehrvand* sözcüğü şehir'den gelmekte olup ödünç alınma bir sözcüğün Farsçaya çevrilmiş şeklidir. Yurttaşlık olarak kullanılan Arapça *muwatin*, Türkçe yurttaş veya vatandaş, Farsça *hemvatan* kelimelerinin anlamı aynı vatandan ya da ülkeden olan kişiler demektir. Modern İbranice de bu böyledir: yurttaş ve yurttaşlık için *ezrah* ve *ezrahut* kelimeleri kullanılır. *Ezrahut* yeni bir kelimedir. *Ezrah* Tekvin'de (12: 19, 48, 49), Levililer (16: 29; 17: 15; 18: 26; 19: 34; 24: 16, 22) ve Sayılar'da (9: 14; 15: 13-15, 29, 30) geçer ve bunlarda genelde *ger* yani yabancı veya 'aranızda bulunan' ile kıyaslanır. *Ezrah* ise 'ülkenizden olan' ya da kimi zaman 'milletinizden olan' diye çevrilir. Diğer çeşitleri 'aranızda doğan' veya 'ülkede doğan'dır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu bölümlerde yabancıya ya da bir süre topluluk içinde kalana hiç ayırım gözetilmeksizin orada doğmuş gibi davranılmasıdır.

Klasik İslam kullanımında Devlet uyrukları için ortak kelime *ra'iyya* idi; sürü anlamına gelen kelime üç Ortadoğu dininde ortak olan devletin pastoral imajının ifadesidir. Osmanlı kullanımında kelimenin çoğulu olan *reaya* devlet, asker ve din kurumlarının karşısı olarak vergi mükellefi halkı belirtmektedir. Prensip olarak bu kelime hem Müslüman hem Müslüman olmayan kentli ve köylüleri kapsamaktaysa da, on sekizinci yüzyıl sonlarında ve özellikle on

dokuzuncu yüzyılda İmparatorluğun Müslüman olmayan ve özellikle Hristiyan tebaası için kullanılmıştır. Kelime İngilizceye iki ayrı biçimde girmiştir: Osmanlı topraklarındaki Batılı seyyahlardan *rayah* ve Müslüman yönetimindeki Hindistan'da köylü için kullanılan genel bir terim olarak *ryot*.

Ortadoğu ülkelerindeki Batılılaşma süreci bazı yeni terimler de getirmiştir. Osmanlı (ve İran) idari terimi olan *tabi* 'uyruk' anlamını alarak *tabiyet*'e dönüşmüş, böylece modern İngilizcede milliyet ya da yurttaşlıkla kastedilen anlamı kazanmıştır. Modern Arapça'da yurttaşlık *cins*'ten türetilen soyut bir isim olan *cinsiyye* ile ifade edilir. Latince *gens*'ten gelmiş olabilecek bu kelime klasik Arapça'da da vardı ve çeşitli bağlamlarda tip, tür, sınıf, ırk, millet ve cinsiyet anlamlarını belirtiyordu. Yurttaş (İngilizcede *citizen*, Latince *cives*, Yunancada *polites*) Grekoromen kent ve kent üyeleri kavramından gelir ve çok farklı bir politik ve böylece de semantik bir geleneği kapsar ki, bunun yaklaşık bile eşiti bir terminoloji yoktur.

Her yerden çok Ortadoğu'da grup kimliği çoğunlukla ortak bir geçmişin paylaşılan anıları; yazılı, hatırlanmış ya da kimi zaman hayal edilmiş tarihte önemli görünen olaylar çevresinde odaklanır.

Bölgenin iki milleti olan Türkler ve İranlılar için kimlikleri başlıbaşına bu belleği oluşturur ve özel bir odaklanma gerekmez. Bunların grup dayanışması ülkenin somut temeline dayanır, ortak milliyet duygusuyla sürdürülür ve yüzyıllara varan bağımsız bir devlet olma ile ayakta durur. Türklerin ve İranlıların kimi acıyla, kimi gururla hatırlanan pek çok milli geçmiş anıları vardır. Bu gurur duyulan anılardan en yakınları Türkiye'de laik ve İran'da İslami cumhuriyeti kuran devrimlerdir. Bütün bunlar Türklerin ve İranlıların memleketlerinde ve dış ülkelerde kendi kimliklerini nasıl gördüklerini etkiler.

Modern çağa kadar milliyetçiliğin maddi desteklerinin ve politik niteliklerin genelde eksik olduğu bölgenin öteki ülkeleri arasında tarihsel bellek kimliği belirlemeden daha da büyük bir önem kazanır. Pek çok diğer Yahudi için olduğu gibi İsraililer için de modern kimliklerini belirleyen iki olay vardır. Birincisi 1960'lardan bu yana Holokost olarak anılan ve kıta Avrupası Yahudilerinin planlanmış ve hemen hemen tamamlanmış imhasıdır. İkincisi de, ki pek çok bakımdan birincisinin doğrudan doğruya sonucudur, 1948'de kurulan İsrail Devleti'dir. İsrail Devleti'nin kurulması Yahudi perspektifinden Siyon'a dönüş ve eski Yahudi milletini özgün vatanında yeniden kurma olarak görülür. Dindarlar için bu 'onlardan bir kısmı geri dönecek' kehanetinin (İşayah 10: 20-22) gerçekleşmesidir.

Filistinliler ve daha çok Araplar için bu bir gerçekleşme değil bir gasptı. İsrail'in doğuşu ve o doğumu önleyememek ya da son verememek ve bunun Filistinliler için getirdiği ıstırap ve diğer Arapla-

ra getirdiği aşağılanma modern Arap tarihinin belirleyici bir noktası ve bir dizi sosyal, kültürel ve en son olarak da politik değişimin başlangıç noktasıdır. Araplar buna *nakba* ya da felaket derler. Terim Arap benliğinin ve yaratıcılığının yabancı hakimiyeti altında uzun yüzyıllar süren uyku ve hareketsizlikten sonra yeniden uyanışını ifade eden önceki *nahda*'nın (canlanma veya Rönesans) bir yankısıdır.

Kimi zaman milli bilinci sürdüren şey bir olay ya da yer değil, başarıları onunla ortak kimlikleri olduğunu iddia eden herkeste bir gurur kaynağı olan bir kişidir. Buna bir örnek, İngiltere'nin Aslan Yürekli Rışarı liderliğindeki Haçlıları yenip Kudüs'ü Hristiyanlardan alan ve pek çok hikaye ve efsanenin kahramanı ortaçağ lideri Salahaddin'dir. Modern zamanlara kadar Salahaddin sadece bir Müslüman kahramanıydı ve bütün Müslümanlar onun zaferleriyle gurur duyabilirlerdi. Modern çağlarda bu yeterli olmadı ve kendisine etnik veya milli bir etiket yapıştırılma çabaları görüldü. Salahaddin'in Türk, Arap ve Iraklı olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiaların hepsi bir bakıma geçerlidir. Salahaddin Türk askeri kurumu içinde komutanlığa yükselmiştir. Meslek yaşamı tümüyle Arap kültür ve diline sahip ülkelerde geçmiş ve tarihçiler ve methiyeciler sadece Arapça yazmışlardır. Salahaddin Saddam Hüseyin'in doğum yeri olan Takrit'de doğmuş ve şimdi Suriye olan topraklarda yetişmiştir. Oradan Mısır'a gitmiştir. Ancak kendisine etnik bir kimlik vermek gerekirse bunların hiçbirisi değildir. Tarihçiler tarafından anlatılan aile geçmişine bakılırsa Salahaddin'in bir Kürt olduğu, ve Kürt bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Eskiden küçük bir ayrıntı olan bu durum zamanımızda yeni bir önem kazanmıştır.

Batı dünyasında bir süredir politik amaçlar için kimlik ve sadakatin tayin edici temel unsuru olarak millet veya ülke dediğimiz şey olduğunu kabul etmek uygulaması görülmektedir. Avrupa'da değilse de, Amerika'da bu terimler hemen hemen eşanlamlıdır. İngilizce dahil pek çok Avrupa dilinde ise örtüştükleri alanlar varsa da bunların arasında bir farklılık vardır. İnsanların çoğu gibi hepimiz yerel adetlerimizin doğa yasası olduğunu kabul ederiz. Oysa böyle bir şey yoktur. İnsanları milletlere ve ülkelere göre sınıflandırma uygulaması ve bunu politik kimliğin asal temeli yapma çok yakın zamanlara kadar Batı Avrupa'ya ve Batı Avrupa tarafından sömürgeleştirilen ve Batı Avrupalılar tarafından iskan edilen yerlere özgüydü. İnsanlara bu bakış zamanımızda, çeşitli etkenler sonucunda, dünyanın geri kalan bölümünün çoğu tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Aralarında Ortadoğu ülkelerinin de bulunduğu pek çok ülkede bu kavramlar henüz hâlâ yenidir; kusurlu olarak uygulanmaktadır ve günümüzde bile, en azından çıktıkları ülkelerde anlaşılıp uygulanan biçimleriyle genel kabul görmüş degillerdir.

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

Tabii başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da hem milletler hem ülkeler olmuştur. Ülkeler, yani yerler; milletler, yani insanlar vardı. Milletlerin ve bazı zamanlar ülkelerin adları vardı ve bunlar günlük yaşamın alışılmış bir parçasıydı. Ama ne millet ne de ülke politik kimliği tayin etmekte ve politik sadakati yönetmekte birincil ve hatta önemli bir unsur olmuştur. Ortadoğu'da geleneksel olarak bunlar farklı bir temele oturtulurdu. Kimlik dinle belirlenir ve ifade edilirdi ki, bu da gerçekte cemaat demekti; sadakat devlete bir borçtu ve devlet, uygulamada hükümdar ile yönetici seçkinlerdi.

Avrupa devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yüzlerce yıllık çatışmada Avrupalılar ilişkilerini Avusturyalılar, Fransızlar, Almanlar, İngilizler ve diğer milliyetlerden olanlar ile Türkler arasında görür ve yürütürlerdi; Türkler ise bu ilişkiyi Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında görmekteydiler. Modern çağ öncesi Müslüman belgelerinde Hristiyanlığın mezhep farklılıklarına pek önem verilmemiştir. Müslümanların dünya görüşünde, ki doğal olarak başkalarının da aynı görüşe sahip olduklarını düşünürlerdi, din kimliğin belirleyici unsuru, sadakatin ve daha da az önemli olmayarak, otoritenin kaynağının odak noktasıydı.

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'dan iki yeni kavram geldi. Biri kimlik ve sadakati ülke ile tanımlıyordu -yurtseverlik; diğeri dil ve etnik kökenle -milliyetçilik. Batı Avrupa'nın aksine ama Orta Avrupa'ya daha çok benzer şekilde Ortadoğu'da yurtseverce ve milliyetçi tanımlar örtüşmeyip çoğunlukla çatışmaktaydı. Her ikisi de yabancıydı, ama çok büyük etkileri vardı. İkincisi Ortadoğu gerçeklerine daha yakın geldiği için çekiciliği de daha fazla oldu.

Bu fikirlerden Ortadoğu'ya ilk gireni yurtseverlik oldu. Çıkış yeri Batı Avrupa; varış yeri çokuluslu, çok dinli nüfusu Fransız veya İngiliz stili yurtseverliğe hoşgörülle bakılmasını imkansız kılan Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Yurtseverliğin kök salması ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları arasından nispeten homojen bir Türk millet-devletinin doğduğu Birinci Dünya Savaşı sonrasındadır. Yurtseverce fikirler Mısır ile bazı diğer ülkeleri de etkilemeye başlamışsa da, on dokuzuncu yüzyıl sonunda yirminci yüzyıl başlarında Orta ve Doğu Avrupa kökenli milliyetçi ideolojiler eski ve yeni imparatorlukların karışık halkları arasında çok daha güçlü bir tepki yaratmıştır.

İtalya'nın ve özellikle Almanya'nın birleşmesi, bu olaylarda ıstırabını çektikleri bölünme ve tabilikten bir kurtuluş yolu gören Ortadoğu'da pek çok kişide umut uyandırmış ve esin kaynağı olmuştur. Bir Prusya ya da Sardunya rolüne heveslenen ilk devlet Osmanlı İmparatorluğu oldu. Osmanlılar bu rolü İslamiyete ilişkin olarak görüyorlardı: Osmanlı Halife Sultanının liderliğinde İslam dünyasının dayanışması ve belki de daha sonra birleşmesi. Avru-

palıların fikirlerine daha açık olan diğerleri ise rolü etnik açıdan görmekteydiler: ortak bir milli kimlik paylaşan çeşitli halkların kurtarılması ve birleştirilmesi.

Yurtseverlik ve milliyetçilik temeline oturtulan bu yeni politik sadakatin Hristiyan dünyasından yayılan etkilere daha açık olan Arap Hristiyanları için özel bir cazibesi vardı. Bunlar bu kimlik tanımında, en azından prensip olarak kendilerini politikanın tam ve eşit katılımcıları yapacak bir şey görüyorlardı ki, dini olarak tanımlanmış bir toplumda buna erişmeyi asla umamazlardı. Aynı dış fikirler kimi zaman bunları gerçek İslami değerlerle çelişkili görenler tarafından da zaman zaman muhalefetle karşılanmaktaydı.

Bir İslam, ya da Batılıların kimi zaman adlandırdıkları gibi bir Pan-İslamcı politik kimliğe dönüş çabası yeni bir şey değildi. Bu, geçen yüzyılda aralarında Genç Türklerin hakimiyetinde Osmanlılar, Mısır ve Arabistan Kralları olan bazı Müslüman hükümdarları tarafından teşvik görmüştü. Bu devletçe yönetilen pan-İslamizm kampanyaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun nedeni, biraz da haklı olarak, İslami duyguları şu ya da bu Müslüman liderin amaçları doğrultusunda seferber etme çabaları olarak görülmesidir. Daha popüler ve daha radikal bir pan-İslamizm daha büyük bir destek bulmuştur. Ancak bu da daha radikal devletler tarafından desteklendiği için devlet amaçlı olarak görülmüştür.

Avrupa tipi milliyetçi fikirler İslami Ortadoğu'da ilk görüldüğünde, bunları bölücü ve dine aykırı olarak reddedenler olmuştu. Milliyetçi ideolojilerin herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan hüküm sürdüğü uzun süreden sonra günümüzde aynı eleştiri yeniden işitilmeye başlanmıştır. Abd al-Fattah Mazlum'un *İslam Dünyasında Milliyetçiliğin Kışkırtıcılığı* adlı kitabında milliyetçiliğin ırkçılık olduğu, İslam dünyasına 'küstah kafirler' ve özellikle Yahudiler tarafından sokulduğu, amacının Müslümanları bölüp birbirlerine düşürmek olduğu iddia edilmektedir.

Ancak milliyetçiliğe karşı olanlar bile ondan kurtulamamışlardır. Türk şairi Mehmet Akif gayet dindar bir insan olup etnik milliyetçiliği eleştirenlerin başındaydı; Türkiye Cumhuriyeti ilan edildiğinde kendi isteğiyle sürgüne gitmişti, ama şiirlerinden biri de bestelenmiş ve Türk milli marşı olmuştur.

Bu yurtsever ve milliyetçi hareketler zamanla daha önce İslamiyetin kafilere karşı mücadelesi olarak görülen ve sunulan şeye yeni bir ideolojik ifade sağlamıştır. İslam dünyası halkları yeni geçmişler elde ediyorlardı ve bu yeni geçmişlerle bugünkü kimlikleri ve gelecekteki emelleri hakkında yeni ve farklı bir duyguya kavuşmaktaydılar.

BÖLÜM 2

Din

Başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da eski çağ tanrıları çoğunlukla yöre veya kabile ilahları olup taraftarları mekân veya irsiyet ile belirlenirlerdi. Çoktanrıcılık kimi zaman bütün yaratılışın ve bütün diğer tanrıların efendisi olan bir tek yüce Tanrıya inanca dönüşebilirdi. İslamiyet öncesi Arapların ve Ortadoğu'nun bazı eski halklarının inançları böyleydi. İran'da bunlar bir tür tektanrıci düalizme dönüşmüştü: insanlığın önemli, hatta belki de kesin bir rol oynadığı kozmik bir çatışma içinde olan ve biri iyi biri kötü, iki yüce ama eşit olmayan varlık. Bu fikirlerin etkile-ri Eski Ahit'in daha sonraki kitaplarında olduğu gibi Hristiyanlıkta ve İslamiyette de görülür.

Bu mezheplerin hepsi zamanla yerlerini Ortadoğu'nun üç büyük tektanrıci dinine bıraktılar -tarihi sırasıyla Museviliğe, Hristiyanlığa ve Müslümanlığa. Daha eski inançlar aşılmış ama silinmemişti. Eski inançlar ve alışkanlıklar çoğunlukla yeni bir kılık altında yaşamaya devam etti: örneğin kutsal yerlere, kutsal insanlara ve hatta kutsal ailelere gösterilen saygı gibi. Zaman zaman kana susamış ilkel bir mezhep Yahudilerin, Hristiyanların ve Müslümanların taptıkları evrensel ve bağışlayıcı Tanrı'nın adını gasp edip ona ibadet eder. Müslümanlıkta besmele 'Bağışlayıcı ve Esirgeyici Allah Adına'dır. Yahudiler ve Hristiyanlar da tanrısal nitelikler için aynı ya da benzer terimler kullanırlar. Ancak teröristlerin savaş tanrısı ne esirgeme ne bağışlama bilir ve hem zalim hem intikamcı bir imaj yansıtır. Bu aynı zamanda zayıf bir tanrı olup düşmanlarını bulmak ve öldürmek için fani tetikçiler bulur ve onlara cen-

nette şehevi zevkler vaadiyle ödeme yapar.

Çağdaş dünyada İslamiyetin politik rolü hem ülke içinde hem de uluslararası olarak eşiti ve rakibi Hristiyanlıktan önemli farklılıklar gösterir. İskandinav ülkelerinin ve Almanya'nın devlet başkanları veya dışişleri bakanları zaman zaman bir Lüteryen zirve toplantısı için bir araya gelmezler. Sovyetler Birliği henüz varken yöneticilerinin politik ve ideolojik görüşlerini geçici olarak unutup Ortodoks kilisesine eski veya hâlâ varolan bağlılıkları temeline dayanarak Yunanistan ve Yugoslavya yöneticileriyle toplantılar yapmaları alışlagelmiş bir şey değildi. Yine bunun gibi, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın Budistleri ya da Güney Avrupa ve Güney Amerika'nın Katolik devletleri Birleşmiş Milletler'de veya politik faaliyetlerinin herhangi bir alanında Budist veya Katolik bloklar oluşturmazlar.

Dini kimlik temelli böyle bir gruplaşma fikri bile pek çok Batılı gözlemciye saçma, hatta komik gelebilir. Ancak İslamiyet'te bu ne saçmadır ne de komik. Aralarında monarşiler ve cumhuriyetler, muhafazakarlar ve devrimciler, kapitalistler ve sosyalistler, Amerika Birleşik Devletlerinin dostları ve düşmanlarının ve tarafsızlığın bütün renklerinin savunucularının bulunduğu elli altı Müslüman devlet uluslararası bir danışma ve hatta bazı alanlarda işbirliği organı kurmuşlardır. Bunlar düzenli olarak yüksek düzeyde toplantılar düzenlerler ve yapı, ideoloji ve politika farklılıklarına rağmen önemli ölçüde anlaşma ve ortak eylem sağlamışlardır.

Uluslararası politikadan iç politikaya dönersek İslam ülkeleriyle dünyanın diğer ülkeleri arasındaki farkın daha az dramatik olmasına rağmen hâlâ önemli olduğunu görürüz. Asya ve Avrupa'da kendilerine Budist ya da Hristiyan diyen siyasal partilerin bulunduğu ülkeler olduğu doğrudur. Ancak bunların sayısı fazla değildir ve seçmenler önünde dini söylemlerinin pek fazla rolü yoktur. Buna karşılık İslam ülkelerinin çoğunun içişlerinde din dışişlerinde olduğundan bile daha güçlüdür.

Bu fark nereden gelmektedir? Buna bazıları basit ve beklenen bir yanıt vererek Müslüman ülkelerin Hristiyan ülkelerin artık Hristiyan olmadıkları anlamda hâlâ Müslüman olduklarını söylerler. Ancak bu yanıt kendi başına yeterli değildir. Hristiyan inançları ve bunları savunan Hristiyan din adamları pek çok Hristiyan ülkesinde hâlâ önemli bir güçtür ve rolleri eski yüzyıllardakine kıyaslanamazsa da, yine de az değildir. Ancak şu anda hiçbir Hristiyan ülkesinin dini liderleri Müslüman ülkelerde dini liderlerin dini inanç üzerindeki hakimiyetine ve taraftarlarının dini katılımlarının çapına sahip değildir. Dahası, bunlar Müslüman ülkelerde sadece yaygın değil aynı zamanda doğru olarak kabul edilen türden bir politik role sahip olmadıkları gibi böyle bir iddiada bulunamazlar.

Diğer dinlerle kıyaslandığında Müslüman ülkelerde dini inanç

ve uygulamanın yüksek düzeyi hiç kuşkusuz bunun bir unsuruy-
sa da, kendi başına yeterli bir açıklama değildir. Bu farklılık bu çe-
şitli dinlerin başlangıçlarına ve İslamiyette başka hiçbir büyük din-
de benzeri olmayan din ve politika arasındaki yakın ve gerekli iliş-
kiye kadar izlenmelidir.

İslamiyetin temel ve ayırt edici bir unsuru dinin Müslümanların
gözündeki tümüyle kavrayıcı karakteridir. Dinlerin daha önceki
kurucularının aksine Hz. Muhammed bir devlet kurup yönetmiş-
tir. Hükümdar olarak yasalar çıkarmış, adalet dağıtmış, ordulara
komutanlık etmiş, savaş ve barış yapmış, vergi toplamış ve bir hü-
kümdarın yapacağı diğer her şeyi yapmıştır. Bu Kuran'da, Hz. Mu-
hammed'in biyografisinde ve yaşamı ve eserleri hakkındaki hadis-
lerde yansıtılır. İslamiyetin bu en belirgin niteliği Kuran'da birkaç
kere dile getirilir (3: 104, 110; 7: 157; 22: 41 vb.); burada Müslü-
manlara 'iyiliği emreden, kötülüğü yasaklayan' temel görev yüklen-
miştir; bu bütün dinlerde getirilen iyilik yapmak ve kötülükten ka-
çınmak kişisel görevinden farklı olarak bu amaç için yetki kullan-
mayı içerir. Hz. Muhammed'den hemen sonra gelenlerin İslam
doktrini ve hukukunun oluşma döneminde devleti Müslümanların
Müslüman olmayanları fethettikleri ve boyunduruk altına aldıkları
bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bu da İslamiyette daha başlan-
ğıçtan beri sadece Eski Ahit Yahudiliğinde benzeri görülen, ama
daha sonra başka bir biçim almamış olan bir din ve devlet, bir
inanç ve iktidar yorumu olduğunu gösterir.

Hristiyan kuram ve uygulaması başka çizgilerde gelişmiştir. Hi-
ristiyanlığın kurucusunun şöyle dediği söylenir: "Sezar'ın hakkını
Sezar'a ve Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya ver." Bu bilinen ve çok tekrar-
lanan vecizede Hristiyanlığın başlangıcında getirilen bir tek bu ilke
Hristiyan düşünce ve uygulamasında temel olarak kalmıştır ve Hi-
ristiyanlık tarihi boyunca izlenebilir. Daima farklı yetki alanları
olan ve farklı konularla ilgilenen iki otorite olmuştur: Tanrı ve Se-
zar. Bunlarının herbirinin ayrı yasaları ve bunların uygulandığı ay-
rı mahkemeleri; ayrı hiyerarşilere sahip ayrı kurumları olmuştur.

Batı dünyasında biz bu iki ayrı otoriteye Kilise ve Devlet deriz.
Hristiyanlıkta bunlar kimi zaman işbirliği içinde, kimi zaman ça-
tışarak, kimi zaman biri, kimi zaman diğeri üste geçerek ama hep
iki ayrı kurum olarak varolmuşlardır. İslami kurama göre Devlet ve
Din ayrı ya da ayrılabilir kurumlar değildir. Cami bir ibadet ve
araştırma yeri olan bir mekândır. Aynı şey sinagog için de geçerli-
dir. Her iki terim de kendi ibadet edenlerince Hristiyan dünyasın-
daki kilise ile kıyaslanabilecek dini bir kurumu belirtmek için kul-
lanılmamıştır. Klasik İslami düşünce ve uygulama bu dünya ile
öteki dünya arasındaki şeylerle bunları yöneten ayrı gruplar ara-
sında bir fark görürse de, her ikisini de aynı Kutsal Yasa düzenler.

Laik ve dini, kutsal ve kutsal olmayan, ruhi ve dünyevi ve bunun gibi bilinen çift kelimelerin ne klasik Arapçada, ne de diğer İslam dillerinde karşısı yoktur. Hristiyanlıkta derin kökleri olan ikili nispeten modern çağlara kadar İslamiyette bilinmezdi. İslamiyete girişi dış etkiler sonucunda olup, sözlüğü ödünç alınan veya uydurulan kelimelerden veya yeni anlamlar verilen eski kelimelerden oluşmaktadır. Son yıllarda bu dış etkiler saldırıya uğrayıp zayıflamış ve zaten pek küçük ve dışlanmış bir seçkinler grubu dışında kabul görmemiş olan getirdiği fikirler de zayıflamaya başlamıştır. Dış etkiler cazibelerini kaybettikçe daha eski ve daha köklü idraklere bir dönüş vardır.

Daha başka farklılıklar da vardır. Hristiyanlık bir imparatorluğun çöküşü arasında ortaya çıkmıştır. Hristiyanlığın yükselişi Roma'nın yıkılışına paraleldir ve Kilise bu dönemde ayakta kalabilmek için kendi yapılarını yaratmıştır. Hristiyanlığın ezilmişlerin dini olduğu yüzyıllarda Tanrı inançlarının saflığını sınamak ve arındırmak için inanları ıstırap ve sıkıntıya tabi tutar görünmüştü. Hristiyanlık sonunda bir devlet dini olduğunda Hristiyanlar Roma'nın kurumlarını ve hatta dilini kendi ihtiyaçlarını görmek için alıp yeni biçime sokmaya çalıştılar.

Bunun aksine İslamiyet bir imparatorluğunun doğuşu arasında yükseldi ve yeni dinin koruması altında yaratılmış ve yeni vahyin dili ile -Arapça- ifade edilen geniş, muzaffer ve sürekli gelişen bir devletin dini oldu. St. Augustine ve diğer ilk Hristiyan düşünürler için Devlet kötünün iyisi iken Müslümanlar için Devlet -tabii, İslam devleti- şeriat tarafından Tanrı inancını yaymak, Tanrı'nın yasalarını uygulamak ve Tanrı'nın kullarını korumak ve artırmak görevini yüklenmiş iyi idi. Evrenin bu görüşünde Tanrı müminleri sınamaktan çok onlara yardımcı olan, bu dünyada başarılarını isteyen ve ordusu, cemaati ve devleti için onayını zafer ve egemenlikle gösteren olarak görülür. Müslümanlara göre şehitlik din için kutsal bir savaşta ölmektir. Halifelik için ilk mücadelelerde yenilen taraf olan Şiiler bunun kısmi bir istisnasıdır. Yenilgi ve baskı Şiilere ıstırap, tutku ve şehitlik konularında neredeyse Hristiyan türü bir kavram getirmiştir. Modern çağlarda bu yeni ideolojiler ve yeni tekniklerle birleşerek çok büyük ve kudretli bir sosyal güç yaratmıştır.

Uzak İslami geçmişin bu görüşlerinin zamanımızda, özellikle de Müslüman özbilincinin biçimlenmesindeki etkisinde olarak önemli sonuçları vardır. Müslüman dünyasının büyük bir kısmının yazılı tarihinde kimliğin asal ve temel tanımı dindir. Ve Müslümanlar için de bu İslamiyet, ya da daha belirgin biçimde, bağlı oldukları İslami mezheptir. Başka, hangi faktörler olursa olsun, bunların etkili olabilmesi için dini ya da mezhebi bir biçim almaları gerekiyordu. Modern laik Batı'da ve Batı yöntemlerini benimsemiş diğer yerlerde

dünya milletlere bölünmüştür ve millet de farklı dini topluluklara bölünebilir. Müslüman görüşüne göre ise dünya dinlere bölünmüştür ve bunlar daha sonra milletlere ve devletlere bölünebilir.

Bu temel dini kimlik hâlâ popülerdir ve yakın zamanlarda nükleer silah alanına bile taşınmıştır. Aralarına bu amaçla Rusya'nın da katıldığı Batı'nın Hristiyan bombaları ve İsrail'in de bir Yahudi bombası olduğu söylenerek bir ya da daha fazla İslam ülkesinin de bir İslami bomba elde etmesi ya da üretmesi gerektiğini iddia edilmiştir. Bu, özellikle Pakistan'ın 1998 Mayıs'ında altı nükleer bombayı başarıyla patlatması üzerine pek çok İslam ülkesinde yankı bulmuş olan bir görüştür. Pakistan Başbakanının Suudi Arabistan ziyaretinde bombasına kesinlikle dini bir kimlik vermeyi reddetmesi bu tepkiyi ortadan kaldırmaya yetmemiştir.

Pek çok İslam ülkesinde sadakat ile sadakatsizlik arasındaki gerekli ayrımı din sağlar. Hristiyanlığın aksine İslamiyetin başlıca sınavı, önemsiz değilseler de, doğru olan inanç ve doktrine bağlılık değildir; önemli olan komünal sadakat ve uygunluktur. Ve dini uygunluk sadakatin dış görüntüsü olduğu için de, dine aykırı düşüncelere sahip olmanın sadakatsizlik ve dinden dönmenin ihanet olacağı kuşkusuzdur. Klasik İslamda doğru inancı tanımlayacak ve uygulayacak, yanlış inancı bulup cezalandıracak hiyerarşik bir kurum yoktu. Onun yerine Müslümanlar hem rehberlik kaynağı hem de meşruluk temeli olarak konsensusa büyük önem verirdi. Son iki yüzyıldaki çok büyük değişikliklere rağmen İslamiyet Müslüman ülkelerde en yaygın kabul gören konsensus biçimi olarak kalmış olup siyasal programlardan ya da sloganlardan çok daha güçlü olmuştur. İslami semboller ve çağrılar hâlâ sosyal mobilizasyon için en etkili yollardır.

'İslam' sözcüğünün iki ayrı anlamda kullanıldığını hatırlamak yararlı olacaktır: 'Hristiyanlığın' karşısı, yani bir dinin adı, bir inanç ve ibadet sistemi olarak; ve aynı zamanda 'Hristiyan alemi'nin karşısı olarak, yani o dinin altında gelişen bütün bir uygarlığı belirten bir sözcük olarak. Bu ayrımı göremeyen yabancılar arasında pek çok karmaşa yer almış ve bunlar İslamiyete genelde Müslüman geçmişinde ya da şimdisinde önemli olmakla birlikte, Haçlıların ve Engizisyoncuların özgün Hristiyanlıktan uzak olduğu kadar özgün İslamiyetten uzak olan bazı yaygın doktrin ve uygulamaları yüklemeye kalkışmışlardır. Müslüman militanları ve radikalleri bu farklılığın her zaman bilincinde olmuşlar ve İslamiyet adına hüküm sürdüklerini iddia edenlerin getirdikleri yeniliklere ve saptırmalara karşı gerçek ve saf olarak kabul ettikleri İslamiyeti savunmuşlardır. Bunların kendileri de bazı yenilikler getirmişlerdir.

İslamiyette ilke olarak ruhban sınıfı veya kilise yoktur. İmamlar sadece dualarda liderlik ederler; ulemanın bir makamı yoktur; ca-

mi sadece bir mekândır. İslam tarihinin ilk evrelerinde bu gerçekten böyleydi, ancak zamanla imamlar ve ulema profesyonel eğitim aldılar ve teolojik anlamda olmasa bile sosyolojik anlamda bir ruhban sınıfı oluşturdular. Cami yine bir mekân olarak kaldı ise de, ulema aralarında yüksek ve aşağı düzeyde olmak üzere gruplaştı. Bu kişilerin özellikle sorumlu oldukları şeriatı yorumlamaları ve uygulamaları onlara güç, statü, etkinlik ve kimi zaman da servet kazandırdı. Müslümanların fethettikleri ülkelerde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na katılan eski Bizans topraklarındaki Hristiyan kiliseleri örneğinin bu gelişmelerde katkısı olduğu kuşkusuzdur. İslami dini kurumların bu sözgelimi Hristiyanlaşması günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nde doruk noktasına ulaşmıştır. Burada, İslam tarihinde ilk kez olarak piskopos, başpiskopos, kardinal ve -bazılarına göre- hatta bir papanın fonksiyonel karşılıklarını görmekteyiz. Bu Hristiyan etkileri tabii tümüyle örgütseldir ve Hristiyan doktrin ve değerlerinin kabulünü getirmiş değildir. Ancak İran yöneticileri gerçekten de hem ruhani hem dünyevi otoriteye sahip olduklarını iddia ederek bir İslam kilisesi yaratmışlardır. Bunlar yakında bir İslami reformla karşı karşıya kalabilirler.

İslami kimlik monolitik değildir. Mısır'da ve genel olarak Müslüman Kuzey Afrika'sında İslamiyet büyük ölçüde Sünni'dir ve Şiilik hemen hemen bilinmediği için aralarındaki fark önemli görülmez. Türkiye de uzun zaman tümüyle Sünni bir ülke olarak görülmüşse de, son yıllarda demokratik kurumların gelişmesiyle eskiden sessiz olan Şii azınlık da giderek ortaya çıkmış ve sesini duyurmaya başlamıştır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Müslüman ülkeleri içinde sadece İran'da Şiilik hakim ve resmi inançtır ve bazıları İranlıların Şiiliği benimsemelerini Sünni Arap, Türk, Orta Asya ve Hintli komşularına karşı İranlı kimliklerini kabul ettirme yolu olduğunu iddia ederler. Ancak İran'da da, özellikle doğu eyaletlerinde, Türkçe ve Beluci dili konuşanlar arasında olmak üzere önemli Sünni azınlıklar vardır.

Arap Güneybatı Asyası'nda önemli farklılıklar görülür. Filistinliler ve Ürdünlüler Sünnidir, ama Suriye, Lübnan, Irak ve günümüzde Suudi Arabistan'ın doğu illerinde ve Körfez şeyhliklerinin bazılarında büyük Şii nüfus vardır. Bunlar günümüz Lübnanı'nda en büyük grubu oluşturmakta ve Lübnan siyasetindeki yerlerinde buna uygun bir değişiklik istemektedirler. Şiiler Irak'ta ve hatta başkent Bağdat'ta artık nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Bunlar Türk ve İngiliz yönetimlerinden bağımsız monarşiye ve günümüz 'cumhuriyet'ine kadar olan süre içinde önemli bir değişiklik olmadan Sünni hakimiyetinde yaşamışlardır.

İran'ın 'on iki İmam' Şiiliğinin yanısıra Şii kampı içinde de gruplaşmalar vardır. Bunlardan en önemlileri Alevilerdir. Daha önce

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

Nusayriler olarak bilinen grup Suriye'de nüfusun yaklaşık yüzde on ikisini oluştururlar. Ancak bu yüzde on iki içinde cumhurbaşkanı ve yönetici kadronun büyük bir kısmı bulunmaktadır. Alevi adı Türkiye'de de çeşitli Şii inançlarına ve Sufi mistik uygulamalarına sahip Sünni olmayan Müslümanlara da uzun zamandan beri verilmektedir.

Esas Şii kolundan ayrılan bazı küçük gruplar da vardır. Bunlardan biri iki kolu olan İsmailiye mezhebi olup, bunların Suriye'de binlerce taraftarı varsa da, Hindistan, Pakistan ve Doğu Afrika'da çok daha büyük kalabalıklara yayılmıştır. Bölgede İsmailiyeiler arasından çıkmış olan Dürziler çok daha önemli olup Suriye, Lübnan ve İsrail'de taraftarları bulunmaktadır. İsrail'de kendi liderlerinin isteği üzerine askerlik yapan Arap nüfus sadece bunlardır.

Ortadoğu'da İsrail ve yakın zamana kadar Lübnan dışında İslamiyet çoğunluk dinidir. Ama bu hep böyle değildi. Yedinci yüzyılda İslamiyetin doğuşu ve Arap fetihleri zamanında İran halkının büyük bir kısmı Zerdüşt dinindendi. İran'ın batısında nüfusun çoğunluğu Hristiyanı ve bu sadece Bizans Hristiyan İmparatorluğu'na bağlı illerde değil, o zaman Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve Aramice konuşulan Irak'ta da böyleydi. Bu Hristiyanlar çeşitli kiliselere bağlıydılar ve özellikle Mısır ve Suriye'de olmak üzere bazıları Konstantinopolis Ortodoks Kilisesi ile hizipleşme içindeydiler.

Önemli dinlerden ayakta kalan üçüncüsü Musevilik olup bütün bu ülkelerde ve o zamanlar Arabistan'da çeşitli topluluklar tarafından temsil edilmekteydi. Yahudi yaşam ve düşüncesinin belli başlı merkezleri Pers hakimiyetindeki Irak ile Romalı ve Bizanslı yöneticilerinin Filistin adını verdikleri Yahudilerin eski anavatanıydı.

İslamiyeti ilk kabul edenlerden çoğu putperest Araplardı. Daha sonra Güneybatı Asyanın ve bir süre için Güney Avrupa'nın Zerdüşt, Hristiyan ve Yahudi topluluklarından İslamiyeti seçenler olmuştur. Zaman ilerledikçe İslam çoğunluk dini olmuştur. Ancak diğerleri de ayakta kalmışlardır ve bölgenin pek çok ülkesinde ya yakın zamana kadar birinden ya da diğerinden dini azınlıklar vardı, ya da bunlar günümüzde de varlıklarını sürdürmektedirler. Zerdüşt dininden olanların sayısı İran'da on binlere inmişse de, Hindistan'a sığınan Perslerin soyundan gelen Zerdüştler burada daha büyük bir nüfusa sahiptirler. Bunlar orada hâlâ geldikleri ülkenin adıyla Parsiler olarak adlandırılırlar. Hristiyan ve Yahudilerin sayıları onlardan çok fazladır.

Yedinci yüzyılda halife Hz. Ömer'in bir buyruğu üzerine Suudi Arabistan'da başka bir dine izin yoktu ve Müslüman olmayanlar (ama sadece Hristiyanlar, Yahudiler değil) sadece geçici ziyaretçi olarak ve belli bölgelere kabul edilirdi. Mekke ve Medine kutsal kentlerine Müslüman olmayanların ayak basması yasaktı. Arap ya-

rımadasının diğer bölgelerinde ve adalarda son zamanlara kadar küçük Yahudi azınlıklar barınabilmişlerse de, Hristiyanlar çok daha eski tarihlerde ortadan kalkmışlardır. Mısır ve Mezopotamya'da hem Hristiyanlar hem Yahudiler günümüze kadar Müslüman yönetiminde yaşamışlardır. Günümüzde buralarda bazı Hristiyanlar kalmışsa da, Yahudiler tümüyle kaybolmuşlardır. Kuzey Afrika'da, belki de Avrupalı Hristiyan düşmana yakın olması nedeniyle, Hristiyanlık çok eski tarihlerde bitmiştir. Yahudi azınlıklar daha uzun süre dayanmışlar, hatta on beş ve on altıncı yüzyıllarda Hristiyan Avrupa'dan gelen Yahudi mültecilerle sayıları daha da artmıştır.

Arap Yahudi topluluklarının en eskisi ve en yaratıcısı -parçası oldukları ülke ve halka en çok uyum sağlayan- Irak Yahudileriydi. Yahudiler Babil sürgünlüklerinden beri Irak'ta yaşamışlar ve burada kök salmışlardı. Onlara kıyasla Irak Arapları ancak yedinci yüzyılda gelmiş olmalarıyla yeni gelmiş sayılırlar. Irak Yahudileri Arapçayı ilk başta benimsemişler ve bir iki küçük özellik dışında Müslüman hemşehrilerinin dilini, kültürünü ve yaşam biçimini paylaşmışlardır. 1920'de ayrı bir Irak devletinin kurulmasından sonra onlar da Iraklı olmuşlardır. Avrupa tipi yurtseverliğin en parlak günlerinde onlar da Hristiyan hemşehrileri gibi kendilerini Arap olarak görmüşler ve bazı milliyetçi çevrelerce Arap olarak görülmüşlerdi. 1920 ve 30'larda pek çok Iraklı Yahudi Avrupa Yahudilerinin Arap Filistin'e yerleştirilmelerine diğer Iraklılarla birlikte karşı çıkmışlardır.

Bu Irak kardeşliği rüyası Filistin için yapılan çatışma ve Nazi Almanyası'nın etkili propagandasıyla yavaş yavaş zayıflamıştı. Bağdat'ta 1941 Haziranında, Mihver taraftarı Raşid Ali rejiminin yıkılması ile kraliyet yanlılarının ve İngiliz askerlerinin gelmesi arasındaki kısa dönemde bir Arap ülkesinde çağdaş bir Yahudi topluluğuna ilk büyük saldırı yapıldığında bu rüya son buldu. Bunu Irak, Suriye, Mısır, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika'da sayısız Yahudi aleyhtarı şiddet olayı izledi, yüzlerce kişi öldü veya yaralandı ve çok daha fazlası ev veya işyerini kaybetti.

Bu saldırılar ve sonunda Yahudilerin kaçıışı İsrail devletinin kurulmasından önce olmuş ve hiç kuşkusuz onun kuruluşuna katkıda bulunmuştur. Bu olay ve ardından gelen savaş, Yahudileri daha da sarstı ve kalan Yahudi topluluklarının da kaçmasına ve -kimi zaman, Irak ve Yemen'de olduğu gibi bu ülkelerin hükümetlerinin işbirliği ile- İsrail'e göç etmelerine yol açtı. Günümüzde önemli bir Yahudi topluluğunun bulunduğu tek Arap ülkesi Fas'tır ve o da gönüüllü göçlerle giderek azalmaktadır. Arap topraklarında Yahudilerin uzun ve seçkin tarihi bir sona yaklaşmaktadır. Türkiye ve İran'da küçük Yahudi toplulukları kalmıştır. Türkiye'de bunların resmi statüleri laik bir devlette eşit yurttaşlar; İran'da ise bir İslam devle-

tinin hoşgörülen ve korunan tebaasıdır. Her iki ülkede de sayıları çoğunluğu İsrail'e olan göçlerle büyük ölçüde azalmıştır.

Hristiyan topluluklarının gerilemesi, Lübnan dışında, aynı derecede sıkıntılı olmamıştır. Ancak gerek siyasal gerekse nüfus açısından genel eğilim Hristiyanların kesinlikle aleyhlerinde olmuştur. Lübnan'da Hristiyanlar uzun ve kanlı bir iç savaştan sayıları ve güçleri çok azalmış olarak çıkmışlardır. Türkiye ve İran'da hem Hristiyan hem de Yahudi azınlıklar kalmışlardır, ama bunlar kamu yaşamında önemli bir rol oynamamaktadırlar. Çok eskiden beri gelen Farsça konuşan Yahudiler dışında bu azınlıklar, Arap ülkelerindekinin aksine yakın zamanlara kadar Müslüman çoğunluklardan dini olduğu kadar dil ve kültür bakımından da farklıydılar.

Müslümanlardan sayıca çok az olmalarına rağmen Hristiyanlar çok daha fazla mezhep çeşitlilikleri sergilemektedirler. On dokuzuncu yüzyıl sonrasındaki Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri sonunda bir kısım Protestanlar, zamanında Roma ile ilişkiye girmiş çeşitli doğu kiliselerinden kalma çok daha fazla Katolik vardır. Ve sonra Hristiyanlık çağının ilk bin yılının gayet geniş teolojik ve kilise tarihi spektrumunu gözler önüne seren Doğu Kiliseleri vardır. Ortodoks kiliselerinden olanlara, etnik ilişkileri ne olursa olsun, hâlâ *Rum* denilmektedir.

Yahudiler arasında buna benzer mezhep farklılıkları yoksa da, büyük kültürel farklılıklar vardır. En önemli fark tarih ve kültür açısından İslam dünyasının bir parçası olan yerli Ortadoğu Yahudileri ile tarih ve kültür bakımından Hristiyan aleminin bir parçası olan Avrupalı Yahudiler arasındadır. İsrail'de bu iki grup arasındaki çelişkiler ve zaman zaman da çıkan çatışmalar Hristiyan ve İslam alemleri arasındaki daha büyük çaplı çatışmaların küçük ölçeklisidir. Bu çatışmalar İsrail'in dini ve laik yorumları ve nihai olarak da Yahudi kimliği arasındaki çatışmayı etkilemekte ve onlar tarafından etkilenmektedir.

İsrail'e yerleşen Yahudiler büyük bir çoğunlukla Hristiyan ve İslam uygarlığı ülkelerinden gelmişlerdir. Ve bunların geldikleri ülkelerin uygarlıklarını ve bu arada onların kimlik görüş ve tanımlarını getirmeleri kaçınılmazdı. İsrail'i ziyaret etmiş olan herkes, örneğin Berlin Yahudileri ile Bağdat Yahudileri arasındaki farkı Yahudiliklerinde değil, birinin Alman, diğeri Irak Arap kültüründe görecektir. Eşkenazi ve Safarid Yahudiler arasında sözü çok edilen ayrılık sadece ritüel farklılıklarına ilişkindir ve bunun dini ya da hukuki bir önemi yoktur. Bazılarının bu farklılığın son zamanlarda moda olan terimlerle Avrupa-Amerika ve Afrika-Asya Yahudileri arasındaki çatışmadan çıktığını açıklamaları da doğru değildir. Gerçekten kesin olan çizgi, terimleri dini değil de uygarlık bağlamında kullanırsak 'Hristiyan' Yahudiler ve 'Müslüman' Yahudiler

arasındadır. İsrail'e gelen Yahudi göçmenler geldikleri ülkelerden o ülkelerin kültürlerini de getirdiklerinden aralarında anlaşmazlık ve hatta çatışma kaçınılmazdı.

Böylece İsrail Devleti ortak bir yurttaşlık ve ortak bir dinle, her ikisinde de küçük ama önemli bir rol oynadıkları iki büyük din-tanımlı uygarlığın temsilcilerini bir araya getirmektedir. Yahudilerin geldikleri ülkelerin hakim dini kültürlerinden derinden etkilenmekle birlikte kuşkusuz otantik olarak Yahudi kalan kendi dini kültürleri vardı. Ancak eski çağların Yahudi devletinin yok edilmesinden bu yana gerçek bir Yahudi politik kültürü olmamıştır. Yahudiler bireyler olarak zaman zaman ast kapasitesi ile siyasal sürece katılmışlardır. Yahudi cemaat yetkilileri kimi zaman kendi halkları üzerinde bazı güçlere sahip olmuşlardır, ancak bunlar hep sınırlı yetkilerdi -Müslüman yönetiminde daha büyük, Hristiyan yönetiminde daha küçük, ama hep görevlendirmeye gelen, kısıtlı ve geri alınabilir yetkiler. Yahudi egemen gücü yoktu. Eski Yahudi egemenliği anıları çok uzak, çağdaş Yahudi egemenliği deneyimi çok kısa olup fazla bir rehberlik sağlayamazlardı. Deneyime dayanan kesin bir Yahudi politik kültürü yokluğunda İsrail'in kültürü en çok politikadan türeyecektir. Geldikleri ülkeler çeşitli örnekler sunmaktadır: din adamları ve ulema, piskoposlar ve müftüler, başpiskoposlar ve ayetullahlar veya, başka bir yöne bakıldığında: haclı seferleri ve cihad, engizisyoncular ve katiller. Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden son gelen göçmenler bazı ilave modeller getirmişlerdir: komiserler, aparatçıklar ve Sovyet siyasi toplumunun partinin resmî bir kilise gibi kullanımını da içeren diğer unsurları.

Bu gruplar beraberlerinde politika ile din, güç ile servet arasındaki ilişkiler ve daha genel olarak gücün nasıl elde edilebileceği, kullanılacağı ve devredilebileceği gibi konularda çok farklı kültürel gelenekler getirmişlerdir. İsrail'de son zamanlarda bu konularda giderek artan Ortadoğu belirtileri görülmektedir. Eğer bu eğilim devam ederse İsrail bulunduğu bölge ile daha büyük bir benzeşme geliştirecektir. Bu daha iyi ilişki demek olmayabilir. Hatta tam aksi bir etki de yaratıp İsrail'in ezici bir düşmanlık ortamında gelişmesine imkan veren o kalitesel üstünlüğü tehlikeye atabilir.

İslam ülkelerinde toplum, kültür ve en çok da devletin hızla değişimi sonunda örgütlenmiş din liderlerinin önüne kendi tarihlerinin bir örnek sunmadığı, kendi geleneksel literatürlerinin kesin bir yol gösteremediği yeni sorunlar çıkmaktadır. Bir Yahudi devletinin kurulması Yahudilerin karşısına, antik çağlardan bu yana ilk kez din ile devlet ilişkisi sorununu çıkarmıştır. Bu, Müslümanlar için bu dünya ile öteki dünya; Hristiyanlar için kilise ile devlet, Tanrı ile Sezar arasındaki ilişkidir. Hristiyanlar sonuçtaki bu ikilem için bir çözüm bulmuşlardır. Bu çözüme varmaları için yüzyıllarca di-

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

ni savaş ve zulüm yapmışlardır. Ancak Hristiyan ülkelerin çoğu şimdi bunu her zaman yasa ile değilse bile, uygulamada kabul etmişlerdir. Kilise ile devletin ayrılması olarak bilinen çözümdür bu. Bu yolla iki amaç sağlanmaktadır. Bir yandan devletin din işlerine karışması önlenmiş; diğer yandan şu ya da bu dinin taraftarlarının doktrinlerini ya da hakimiyetlerini zorla kabul ettirmek için devlet gücünü kullanmalarına engel olunmuştur.

Kilise ile devlet arasındaki çatışma uzun bir süre Yahudileri ve ya Müslümanları ilgilendirmeyen, tümüyle Hristiyanlara ait bir sorun, ve ayrılık da bir Hristiyan ikilemine Hristiyan çözümü olarak görülmüştür. Çağdaş Ortadoğu'ya bakarsak bunun hâlâ geçerli olup olmadığını sorgulamamız gerekir; ya da Müslüman ve Yahudilerin belki de bir Hristiyan hastalığına yakalanıp bir Hristiyan tedavisini düşünüp düşünmeyeceklerini.

BÖLÜM 3

İrk ve Dil

Kimliğin birinci, asal ve silinmez işareti ırktır. Dünyanın bazı bölgelerinde bu hâlâ en önemli şeydir. Ancak Ortadoğu'da genellikle fazla önemi yoktur; bölgenin büyük bir bölümünde dil, din, kültür, milliyet ve ülke farklılıkları arasında ırk karışıklığı sadece çok küçük değişiklikler gösterir ve bunlar da fazla kaygı uyandırmaz. Yüzyıllar boyunca bölgeye, zaman zaman fatihler, ama sürekli olarak köleler halinde çok sayıda yabancıya geldiği doğrudur. Ancak her iki grup da geriye fazla bir kalıntı bırakmamıştır. Kadın kölelerin cariye olarak kullanılması, bunları korumak için hadımlara olan ihtiyaç sonunda erkek kölelerin hadımlaştırılması Ortadoğu'da Amerika'da olanın aksine yabancı ırktan kölelerin, eski kölelerin ve köle soyundan gelenlerin fazlalaşmasını önlemiştir. Sudan ve Moritanya gibi bölgenin sınırları sayılan yerlerin dışında siyahi nüfusun sayısı fazla değildir. İster fatih ister köle olsun, yeni gelen beyazlar Ortadoğu karışımı içinde benzer şekilde eritilmiştir.

Ortadoğu kimliği çok uzun bir süredir aşırı derecede erkektir. Rütbe, statü, akrabalık, etnik ve hatta dini kimlik erkek soyu tarafından belirlenir. İslam hukukunda diğer tektanrı dinlerden olanlarla evliliğe izin varsa da, bu evlilik ancak Müslüman bir erkekle Müslüman olmayan bir kadın arasında olabilir ve kadının kendi dinini korumasına bile izin verilir. Müslüman bir kadımla Müslüman olmayan bir erkeğin evlenmeleri ise ağır cezalı bir suçtur. Şeriat uleması bunu şöyle açıklarlar: İslamiyet ile başka bir din arasındaki herhangi bir karşılaşmada İslamiyet hakim gelme-

lidir ve evlilikte de hakim olan erkektir. Avrupa hanedanlarında soybilimciler kralların ve prenslerin soyağacını baba ve ana tarafından ayrıntılarıyla çizerler. İslamiyetin sultan ve şahları arasında ise çoğunlukla sadece babanın adı bilinir. Anneler genellikle haremdeki adsız cariyelerden biridir ve pek özel istisnalar dışında bunların adlarının, kişiliklerinin ve kökenlerinin bilinmesi önemsiz ve gereksizdir.

Ama bu hep böyle değildi. Antik çağlarda tanrılar ve kahramanlar arasında kadınlar da vardı; yeryüzünde hüküm süren kraliçeler ve prensesler de vardı. Asur'un Semiramis'i, Mısır'ın Nefertiti'si ve Arabistan'ın Zenobia'sı hâlâ hatırlanmaktadır. Tevrat'ta aile reisi kadınlardan olduğu kadar bazı unutulmaz kadın portreleri de çizilir: iyiler içinde Deborah, Ruth ve Esther, kötüler arasında Jezabel gibi. Eski Arabistan'da ataların listesinde babalar kadar anneler de yer alırdı; Emevi halifeliğinde sadece bilinen, özgür ve soylu Arap annelerin oğulları halife olabilirdi. Arap olmayan ya da köle kadınlardan doğanlar sistematik olarak dışarda tutulurlardı. Yahudilerde kutsal yasalara göre Yahudi ancak Yahudi bir anadan doğan ya da Yahudiliği kabul eden biri olarak tanımlanmaktaydı; Yahudi bir baba ile Yahudi olmayan bir annenin çocuğu Yahudi sayılmazdı. Kökenleri Romalı hukukçuların 'Mater certa, pater incertus' (anne kesin, baba kesin değil) ilkesine dayanıyor olsa da bu durum Yahudi anneye belirleyici bir rol veremekteydi. Müslümanlar kadınlarını tecrit edip koruyarak baba soyunu tercih etmelerine rağmen aynı kesinliği elde etmeye çalışmışlardır.

Sekizinci yüzyılda Emevilerin yerine Abbasi halifelerin geçmesiyle -sözde Abbasi devrimi- önemli değişiklikler başlamıştır. Devrimlerde çok kere olduğu gibi değişim süreci iktidarın devrinden önce başlamış, sonrasında da devam etmiştir. Emevi halifelerinden sonuncusu bir köle kadının, Abbasi halifelerinin birincisi özgür bir Arap kadınının oğluydu. Ancak onun haleflerinde ve hemen hemen ondan sonra gelen sultan ve şahların hanedanlarında harem kuralı olmuştu ve sultanların anneleri genellikle köle cariyelerdi. İslam hukuku özgür Müslümanların ve hatta İslam devletinin Müslüman olmayan özgür tebaalarının köleliğini yasakladığından cariyeler prensip olarak yabancı kökenliydi. Osmanlı hanedanında bunlar Gürcüler ve diğer Kafkasyalılar, Slavlar ve diğer Doğu Avrupalılar ve hatta Kuzey Afrika korsanlarının getirdikleri Batılılar olabiliyorlardı.

Buna benzer bir süreç de daha az yaygın olarak zengin ve güçlü Müslüman aileleri arasında gözlemlenebilir. Zengin erkekler Gürcü ve diğer ırklardan beyaz cariyeye edinirlerken, daha az varlıklılar düşük fiyatlı Habeşler ve Nubyelilerle yetinmekteydiler. Bu durum ten renginde bazı ekonomik gölgelenmeye yol açsa da ciddi sosyal sorunlar ve hatta politik açıdan önemli bir ırk bilinci yaratmamaktay-

di. Çok eşlilik, özellikle de cariyelik kurumu kesin belirlenmiş ırk gruplarının ve güçlü bir irksal kimlik duygusunun çıkmasını önlemeye yarıyordu. İrkçi için kimliği belirlemede analar ve babalar aynı derecede önemlidir ve ırk bakımından gergin durumlarda anababası karışık kişilere her iki tarafça da kuşkuyla bakılır. Fatihlerin yasal ve normal olarak fethedilenleri köleleştirdiği ve erkek sahiplerin kadın köleleri üzerinde cinsel haklara sahip oldukları toplumlar da melez bir nüfusun ortaya çıkması doğaldır. Ortadoğu'nun pek çok yerinde olduğu gibi bunlar babalarının statüsünü alırlarsa, o zaman çok geçmeden irksal farklılıklar iyice bulanıklaşacaktır.

Yedinci yüzyılın büyük Arap fetihlerinden sonraki ilk yıllarda Arap Müslümanları ile Arap olmayıp da İslamiyeti seçenler ve bir dereceye kadar da tam Araplarla yarım Araplar, yani Arap baba ile yabancı annenin oğulları arasında toplumsal ve hatta politik bir ayırım vardı. Müslümanlığın ikinci yüzyılında bu tür ayırımlar terk edildi ve unutuldu.

Ancak bu durum Ortadoğu polemiklerinde bir hakaret olarak 'ırkçı' deyiminin giderek artan kullanımını engellememiştir. Köktendinciler dışında ve hatta bir dereceye kadar onların arasında modern politika dili, özellikle de politik hakaret büyük ölçüde Batı'dan alınmıştır. En Batı aleyhtarı kişiler bile moda olan Avrupalı terimlerini tercih eder görünmektedirler; 'Nazi' ve 'ırkçı' artık bir hasma hakaret etmenin en popüler yoludur. Bu terimlerin hiçbirinin Ortadoğu gerçekleriyle fazla bir ilgisi yoktur. Bunun bir tek istisnası anti-Semitizmdir ki, bu Arap dünyasına ve diğer İslam ülkelerine büyük ölçüde yayılmıştır. Ancak bu istisna da gerçekten çok görünüştedir. Arapların Yahudi aleyhtarlığı, hepsi de Avrupa'dan alınma ya da adapte edilme ırkçı görüntüler, kalıplar ve dil kullanırsa da, Avrupa anlamında ırkçı değildir. Bu düşmanlık öncelikle dini, ikinci olarak millidir ve giderek Avrupalı terimleriyle değil de, İslami terimlerle ifade edilmektedir. Ancak şunu da belirtmekte yarar var: Ortadoğu'da günümüz politik polemiklerinde Yahudi asıllı bazı ileri gelen vaftiz edilmiş Hristiyanlardan da Yahudiler olarak söz edilmektedir.

Bu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın bazı bölgelerinde çok benimsenmiş bir ırk kuramına göre insanlar kesin şekilde belirlenmiş, değişmez ve eşit olmayan ırklara bölünmüştür. Bu kurama göre Avrupa ve Ortadoğu'da iki ana ırk vardı: üstün ırk olan Ariler ve aşağı ırk olan Samiler. Yahudiler ve Araplar aşağı Sami ırkından, İranlılar üstün Ari ırkındandılar. Türklerin durumu ırk kuramcıları arasında bir tartışma konusuydu. Sami ırkından olmadıkları kesindi, ama üstün Ari ırkının bir parçası olarak mı kabul edileceklerdi, yoksa daha az seçkin olan Altay ırkından mı geldikleri kabul edilecekti.

Bu insanlık görüşü Nazi Almanyasında resmen kurumlaşmış ve başka yerlerde de önemli sayıda taraftar bulmuştur. Ancak bunun Ortadoğu'da fazla bir etkisi olmamıştır. Ne Yahudiler ne de Araplar kendilerini Samiler olarak tanımlamıyorlardı; onların kendilerini ve hasımlarını tanımlamak için çok daha doğru ve önemli yolları vardı. Naziler bile Ortadoğu ile olan işlerinde ırk ayrılıklarına fazla bir önem vermemekteydiler. Varsayılan Ari kardeşlerinin yanı sıra Türklere ve Araplara da yaklaşmak için önemli çabalar göstermişlerdir. Ve özellikle Araplar arasında, ırka ilişkin olmayan nedenlerle bazı karşılıklar da görmüşlerdir. Anti-Semitizmlemlerinin doktrin ve politika olarak sadece Yahudilere ilişkin olduğunu ve diğer sözde Sami halklarla ilişkili olmadığını belirtmekte gecikmediler. Hatta savaş sırasında Alman Ortadoğu uzmanlarından bir grup Hitler'i *Mein Kampf*'ı gözden geçirerek 'Sami' ve 'anti-Semitik' yerine 'Yahudi' ve Yahudi aleyhtarı olarak düzeltilmesi için iknaya çalışmışlardı. Bu öneri kabul edilmediyse de, uygulamalarda Alman anti-Semitikleri için Samilerin Yahudiler olduğu açıkça belli oluyordu. Politikadan Sami ırkından olan başkaları etkilenmemişti ve Almanlar Sami Araplara sözde Ari olan Çekler, Polonyalılar ve Ruslardan daha iyi davranmışlardır. Anti-Semitizmin bu de facto tanımı daha sonraları bazı Arap ve İslam ülkelerinde başka adlar altında kabulünü kolaylaştırmıştır.

Türkiye'de Nazi propagandası İkinci Dünya Savaşı öncesinde gayet aktifti ve savaş sırasında daha da artmıştı. Bu pan-İslamist ve özellikle pan-Türkist gruplar arasında bir karşılık bulmuştur. Her ikisi de Sovyetler Birliğini dağıtmayı ve böylece Müslüman ve Türk halklarını Rus egemenliğinden kurtarmayı vaat eden bir devleti doğal olarak cazip buluyorlardı. Bazıları Nazi ırk kuramlarını kendi pan-Türkizm ideolojileri için bir model olarak görmekteydiler. Ancak ırkçılığın Türkiye'deki etkisi çok sınırlı kalmıştır.

İranlıların durumu ise çok farklıydı. İran'ın eski adı Ari ile aynı kökten geliyordu. İslamiyet öncesi İran krallarının unvanlarında bu kelime vardı ve Arapların yedinci yüzyıldaki fetihlerinden sonraki Arap tarih ve coğrafya metinlerinde yine aynı kelime geçmekteydi. Onuncu yüzyıldan sonra eski Pers efsanelerinin edebiyat alanında canlanmasıyla yeni bir popülerlik kazanmışsa da, ülkenin adı olarak genel bir kullanıma girmesi ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarındadır.

Pers adı ülkenin antik çağlarda Pers ve Arap fethinden sonra, Arap alfabesinde P harfi olmadığı için Fars denilen güneybatı eyaletinden alınmadır. Eyaletin dili milli dil olmuş ve eyaletin adı çeşitli biçimleriyle ülkenin tümüne verilmiştir. Ama bu sadece yabancıların kullanımında böyledir. Arapçada Perslilere *Furs* denilmekteydi. Persliler ise kendi dillerinde o dili konuşanlara Farsi demektedir.

diler ülkelerinin çeşitli yörelerinden bölgesel adlarıyla söz ederlerdi.

Persler on dokuzuncu yüzyılda Şahların modern ülkesine eski İran adını vermeye başladılar. Avrupalı arkeologlar ve dilbilimcilerin sayesinde yirminci yüzyılın başlarında İran'ın eski tarihi günışığına çıkınca bu uygulama da güç kazandı.

1930'larda Almanya'nın İran'ın ekonomik gelişmesiyle yakından ilgilenmesi ve bunun sonucunda Nazi ideolojik etkisinin artmasıyla yeni bir unsur ortaya çıktı. 1935 Martında ülkenin adı resmen İran'a dönüştürüldü; ertesi yıl Alman ekonomi bakanı Dr. Hjalmar Schacht İran'ı ziyaretinde İranlılara 'saf Ariler' oldukları için anti-Semist Nürnberg ırk yasalarının kendileri için uygulanamayacağını bildirdi.

Üçüncü Reich bu pek de kuşkulu olan ayrıcalığı Kürtlerle Ermenilere de tanıdı. Bunun üzerine Ermenilerden bir kısmı Hos-sank adında bir Ermeni Nasyonal Sosyalist örgütü kurdular ve Alman ordularıyla birlikte çarpışmak için Ermeni taburları oluşturdular. Bunlara Kızılordu savaş tutsaklarından, Alman işgalindeki Avrupa'da bulunan Ermenilerden ve bunu Ermenistan'ı Sovyet egemenliğinden kurtarmak için bir fırsat olarak gören Kuzey Amerika'lı gönüllülerden asker sağlandı. Naziler diğer imparatorluk ordularının savaş tutsaklarından ve başka diasporalardan da benzer birlikler kurdular. Bunların arasında Orta Asya'dan Türkiler, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan Araplar ve Sovyet Kafkasyası ile Britanya Hindistanı'ndan çeşitli 'Ariler' vardı.

'Sami' ve 'Ari' aynı sözlükten olup aynı saptırmalara uğramışlardır. Her ikisi de on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılların modern filolojinin kurulması ve dillerin anlaşılabilir gruplar ya da aileler olarak sınıflandırılabileceğinin büyük keşfiyle başlamıştır. August Ludwig Schlözer adında bir Alman dilbilimcisi Sami terimini Nuh'un oğlu Sam'a izafeten ortaya atıp Asurca, İbrani, Aramca, Arapça ve Etiyopya dil ailesini buna bağlamıştır. Yine bunun gibi, Pers İmparatorluğu ve Hindistan'ın eski sakinlerinin kendilerini tanımlamak için kullandıkları ve 'soylu' anlamına gelen Ari terimi de Sanskritçe, Eski Farsça ve diğer bazı akraba dillerin adı olarak alınmıştı. Büyük Alman dilbilimcisi Max Müller daha 1861'de dillerin tarihini ırkların tarihi ile karıştırmamın her şeyi yanlış yola sokacağını belirtmişti. Ancak ırk kuramcılar, özellikle de kendi eşsizlik ve üstünlüklerini yerleştirmek isteyenler bu yeni sözcükleri benimseyerek kendi bildikleri şekilde kullanmaya başladılar.

Nazi Almanyası'nın 1945'te yenilmesi ve ardından ırkçılık adına işlenen korkunç cinayetlerin öğrenilmesi, bir tutum ve sonucunda bir kullanım değişikliği getirdi. Ama bu tam olamadı. Günümüzde ancak deliller 'Ari'yi bir ırk adı olarak kullanırlarsa da, aynı tabu onun kadar kirlenmiş ve yanlış kullanılan 'Sami' için kullanılmaz.

Saygın yazarlar ve gazeteler bile kimi zaman 'Yahudiler ve Araplar Sami'dirler' diyebilmektedirler. Ancak bu söz sadece İbranice ve Arapçanın ikisinin de Sami dili olduğu anlamına alınmalıdır.

Bu önemsiz değildir. Dilin aile terimleri ve sayılar gibi böyle temel unsurlarının benzer olması davranışları etkiler ve dini geleneklerin beslediği akrabalık duygusunu doğrular. Tevrat ve Kuran'a göre İshak ve İsmail kardeştiler böylece de Yahudilerin ve Arapların atalarıydılar. Herbirinin diğerini belirtmek için kullandığı 'kuzen' sözcüğü (Arapçada *ibn'amm* -amcaoğlu) bu akrabalık duygusunu belirtir. Ancak bu varolduğu sürece kabul edilen ve bilinen aile akrabalığıdır, yabancı bir ırk kavramı değildir. Böyle bir akrabalık ille de daha iyi ilişkileri gerektirmez. Hatta kabileler ve kabileler içinde ailelerin birbirleriyle antik çağlardan günümüze kadar kan davalarının devam ettiği bir bölgede tam aksi etkisi bile olabilir. Arapça, İbranice, Aramca ve Etiyopya'nın bazı dillerini konuşanlarının ana dillerinin Avrupalı dilbilimcilerin Sami dediği aileden olmaları nedeniyle birbirlerine özel bir yakınlıkları olduğunu gösteren bir işaret de yoktur.

Dil gerçekten de pek çok bakımdan kimliğin birincil belirtisidir. Bebeklikte edinilen ve ana dili olarak uygun bir terimle ifade edilen dil beraberinde bir anılar, çağrışımlar ve değerler dünyası getirir. Aynı dili paylaşanlarla bir birlik bağı, paylaşmayanlara karşı bir engeldir. Pek az insan dışında büyük bir çoğunluk için bu yaşam boyunca böyle kalır ve hiçbir din veya milliyet değiştirme süreci anadilini konuşanla, o dili sonradan öğrenen arasındaki farkı silemez. Bunun bir ölüm kalım sorunu olduğu Tevrat'ta Efraimilerin 'Şibbole' sözcüğünü söylemeyi beceremedikleri için tanınıp öldürüldükleri hikayede geçer (Hakimler 12: 5,6). Bunun modern bir paraleli de Lübnan'daki çatışmalar sırasında görülmüştür: Lübnanlıları ve Filistinlileri ayırt edebilmek için domates sözcüğünün Arapçası sorulmuştur; buna bir grup 'bandura', diğeri 'banadura' demektedir. Her iki sözcük de İtalyancada 'pomodoro'dan gelmektedir.

Bazı başka eski uygarlık bölgelerinin aksine Ortadoğu'da pek çok dil vardı ve bunlardan doğan karmaşa da Tevrat'taki Babil Kulesi hikayesinde 'birbirlerini anlamamaları için dillerini karıştırma' Tanrı iradesinde görülür (Tekvin 11: 7). Bu dillerin çoğu yerel idiyse de, önemli bir kısmı kendi özel alfabeleriyle uygarlık, devlet, din ve edebiyat dilleri olmuştur. Çoğu günümüze kadar gelememiştir. Sayıları göçler ve sömürgeleştirme, fetihler ve imparatorluklar, dini değişiklikler ve kültürel etkiyle büyük ölçüde ve sürekli olarak değişime uğramıştır.

Hristiyanlık çağının başlangıcında yerel dillerin hem konuşma hem yazı dili olarak kullanıldığı üç bölge vardı. Bu diller Farsça, Kiptice ve Aramcadır. Doğu'da, İran imparatorluğunda Zerdüş't di-

ninin kutsal dili ve Sasani devletinin resmi dili Farsçanın bir koluydu. Farsçanın çivi yazısı ve diğer yazılarla yazılan daha eski biçimleri terk edilmişti ve o zamanın Farsçası Aramca alfabeden uyarlanan bir yazıyla yazılıyordu.

Mısır'ın Hristiyanlaştırılması da buna benzer bir sonuç yaratmıştır. Eski Mısır hiyeroglif yazısı unutulmuş ve eski Mısır dili, Yunancadan alınan bir alfabeyle yazılan Kipticenin en son biçimi Hristiyan yazıtlarının ve diğer literatürün ifade biçimi olmuştur. Mezopotamya'nın merkezi bölgelerinde Aramcanın çeşitli lehçeleri çeşitli alfabelerle yazılmaktaydı ve bunlar daha eski dillerin yerini almıştı. Asurca ve Babilce, Fenikece ve diğer bütün Kenan ülkesi dilleri (biri dışında) kaybolmuştu. Bu tek dil de, dini önemi ve İbranice Tevrat nedeniyle ayakta kalabilen İbraniceydi. Ama o da artık konuşulmuyordu. Hristiyan çağının başlangıcında Yahudiler de Mezopotamya'daki herkes gibi Aramca konuşuyorlar ve dini edebiyatlarını, özellikle de Talmud'u, o dilde yazıyorlardı. İbranice daha çok dini metinlerde ve duada yaşamaya devam ediyor ve bunlar da genellikle İbrani alfabesiyle yazılan Aramcaya çevriliyorlardı.

Yabancı dillerden önce Yunancanın ve sonra da Latincenin de önemli bir etkisi olmuştur ve aralarında Tevrat sonrası İbranicenin ve Kuran Arapçasının da bulunduğu Ortadoğu dillerinde pek çok ödünç sözcük bulunmaktadır. Yedinci yüzyılda İslamiyetin doğuşu ve Arap fetihleriyle Latince ve Yunanca ortadan kaybolmuşlardı ve modern çağlara kadar kolaylıkla seçilebilen bir yabancı dil etkisi görülmemektedir.

Helenleştirme, Romalılaştırma ve hepsinin de üstünde Hristiyanlaştırma Ortadoğu'nun eski dillerini, kültürlerini ve kimliklerinin büyük bir kısmını silmiştir. İslamlaştırma ve Araplaştırma bu süreci tamamlamış ve çok geçmeden eski diller konuşulmaz, eski yazıtlar yazılamaz ve okunamaz olmuştu. Bu girişimi başlatacak herhangi bir motivasyon da yoktu.

Aramca ve Kiptice İslam çağında yaşamaya devam etmişlerdir. Çeşitli formlarıyla Aramca Hristiyan çoğunluğun, Yahudi azınlığın ve sayıları azalan putperestlerin ortak dilleriydi. Günümüzde Suriye, Irak, Türkiye ve İran'da çoğunluğu Hristiyan veya yakın zaman kadar Yahudi olan az sayıda köyde hâlâ konuşulmaktaysa da, yazı dili olarak kullanılmamaktadır. Bunlar göç veya asimilasyon nedenleriyle ortadan kalkmaktadırlar. Kiptice bir süre yukarı Mısır'da konuşulmaya devam etmişse de, on sekizinci yüzyılda o da kaybolmuştur. Kiptice ve Aramca yazılı biçimiyle Doğu kiliselerinin yazıtlarında ve dini törenlerinde devam etmiştir. Bunun dışındaki bütün alanlarda yerini Arapça almıştır.

İbranice on dokuzuncu yüzyıla kadar din, dini yazılar, bilim ve edebiyat ve bir dereceye kadar ayrı ülkelerdeki Yahudiler arasında

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

iletişim diliydi. Modern çağlarda İbranice'nin yeniden canlanması din ve milliyetçilik karışımıyla ortaya çıkmış ve pek çok ayrı köken ve dilden gelen Yahudiler için ortak anlaşılabilir bir dil ihtiyacıyla mümkün, hatta gerekli olmuştur. Yidiş konuşan Yahudiler ve Arapça konuşan Yahudiler birbirlerinin dillerini öğrenmeye tenezzül etmemişlerse de, her ikisi de atalarının ve dinlerinin kutsal dili üzerinde fikir birliği sağlamışlardır. İbranice yeni bir İsrail kimliğinin yaratılmasında çok büyük bir güç olmuştur.

Yedinci yüzyılda büyük Arap fetihlerinin o inanılmayacak kadar kısa süresinde daha önce Arap yarımadası ve Mezopotamya'nın çöl hudutlarıyla sınırlı olan Arapça Ortadoğu'nun ve Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmının hakim ve zamanla da çoğunluk dili olmuştur. Kuran Arapçayı bir din dili, Şeriat da yasa dili yapmıştır. Arap imparatorluğu devlet ve sonra da yönetim diline; halifeler döneminde gelişen zengin uygarlık da edebiyat ve bilim diline dönüştürmüştür. İran dışında Arapça eski uygarlığın yazı dilinin ve hatta kent ve kırsalın konuşma dilinin yerini almıştır. Hristiyan ya da Yahudi dinlerini koruyanlar bile iletişim ve ticaret dili olduğu kadar kendi dini edebiyatlarının büyük bir kısmının dili olarak da Arapçayı benimsemişlerdir.

Ancak bu kişiler dinleri ve ritüelleri tarafından kutsanan kendi alfabelerini korumuşlardır. Arap yazısı Kuran'ın yazısıydı ve Hristiyan ve Yahudiler uzun bir süre, Arapça konuşuyor olsalar bile, kendi iç yazışmalarında Arap alfabesini benimsemeye hazır değillerdi. Latin alfabesinin Hristiyan devleti ve kilisesiyle ilişkilendirildiği Avrupa'da da benzer bir durum ortaya çıkmıştır.

Avrupalı Yahudiler yurttaşlarıyla aynı dili konuşuyorlar ama İbrani alfabesiyle yazarak ve konuşmalarına İbranice sözler katarak Fransız-Yahudicesi, İspanyol Yahudicesi, Alman Yahudicesi, İtalyan Yahudicesi gibi yeni diller yaratıyorlardı. Aynı nedenle yeniden fethedilen İspanya'daki Müslümanlar Arap alfabesi kullanarak İslami kimliklerini korumaktaydılar. Ortadoğu'da Hristiyanlar Arap dili ve Karşuni olarak anılan Süryani yazısıyla önemli edebiyat eserleri üretmişlerdir. Arapça konuşan ve Farsça konuşan Yahudiler Tevrat'ın alfabesiyle Arapça ve Farsça yazmışlardır. Normal uygulama fen, tıp ve genel ilgi alanına giren diğer konularda Arap alfabesini, din ve dini hukuk konularında yazarken İbrani alfabesini kullanmaktı. Bunun gibi, Anadolu'da da ayrı kiliselere bağlı ama Türkçe konuşan Hristiyanlar da Türkçeyi Yunan veya Ermeni alfabesiyle yazmayı tercih etmişlerdir. İbrani alfabesiyle Osmanlı Türkçesinde yazılı belgelerden günümüze kadar kalmış olanlar vardır ve Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan insanlar arasında bir tür Türkçe Yahudicesi devam edegelmiştir. Ancak Osmanlı topraklarına on beş ve on altıncı yüzyıllarda İspanya'dan gelen Ya-

hudi göçmenler beraberlerinde edebi biçimi Ladino olarak adlandırılan İspanyol Yahudicesini getirince yirminci yüzyılda yerini Türkçe alana kadar Türkiye Yahudilerinin hakim dili Ladino olmuştur. Hristiyan Araplar -ilk kez böyle adlandırıldıkları- on dokuzuncu yüzyıldan sonra Arap kültürüne girmişlerdir. Yahudiler de özellikle Irak'ta olmak üzere bir süre aynı şeyi yapmışlarsa da, Yahudi-Arap topluluklarının ortadan kalkmasıyla bu son bulmuştur.

Müslüman, Hristiyan ve Yahudi Arapçası arasındaki farklılıklardan daha önemli ve kalıcı olanı bölgeler ve sonuçta ülkeler arasındaki dil farklılıklarıdır. Avrupa'da ortaçağın sonlarına doğru Latince yerini bir dizi lehçeye bırakmış ve bunlar zamanla edebi dil, devlet dili ve sonunda da milli dil statüsünü kazanmışlardır. Ortadoğu'da aynı şey olmamıştır. Müslümanlar için Kuran Tanrı'nın değişmez kelimiydi ve bu nedenle de yazıldığı dil Avrupalılar arasında konuşulan hiçbir Avrupa dilinin erişemediği bir statüye sahipti. Geniş ve zengin bir edebiyat da zamanın şiir ve tarihten en ileri bilimsel ve felsefi yazılarına kadar insani çalışmanın her alanını kapsamaktaydı. Buna kıyasla çeşitli lehçeler yoksul ve ilkel görünüyordu.

Latincenin batı Avrupa'nın büyük bir kısmına yayılması ve dilcilik anlamında Fransa, İspanya ve Portekiz'in sürekli olarak Latinleştirilmesi büyük bir başarıydı. Ancak bu ülkelerde daha önce ilerlemiş veya yazılı bir uygarlığın bulunmaması gerçeği bu durumu kolaylaştırmıştı. Aynı şey, Meksika ve Peru istisnalarıyla İspanyolca ve Portekizcenin Orta ve Güney Amerika'ya yerleştirilmesi için de söylenebilir. Ancak bu başarılar Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'nın Araplaştırılmasıyla kıyaslanınca çok sönük kalırlar. Bu uygarlıkların topyekün ve nihai olarak ortadan silinmeleri ve yerlerini Arap İslamiyetinin alması insanlık tarihinin en başarılı kültür devrimlerinden biridir.

Hem Batı Avrupa'nın Latinleşmiş halkları hem de Ortadoğu'nun Araplaşmış halkları uzun bir süre devlet ve ticaret, din ve hukuk, edebiyat ve fen alanlarında eski efendilerinin klasik dillerini korudular veya korumaya çalıştılar. Ancak kötü Latincenin boyunduruğundan kurtulup kendi lehçelerini edebiyat dili düzeyine çıkaran Batı Avrupa halklarının aksine Ortadoğu halkları hâlâ giderek eskiyen ve yapay olan bir iletişimin kısıtlamaları içindedirler. Bazı kaçış girişimleri görülmüştür: on sekizinci yüzyıl sonu Mısırlı tarihçi el-Cabarti form olarak edebi Arapçayı korumasına rağmen konuşulan dilin canlılığını bir nebze olsun alan yeni bir dilde yazmıştır. Ancak umut vaat eden bu başlangıç on dokuzuncu yüzyıl ve sonrasının Arap uyanışının neo-klasikçileri tarafından bastırılmıştır. Onlar için bu yaşayan Arapça değil, sadece yanlış Arapçaydı. Edebi neo-klasizm yirminci yüzyılda pan-Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasıyla politik bir boyut kazandı. Mısırlılar, Suriyeliler

ve Iraklılar Avrupa'da İspanyollar, İtalyanlar ve diğerlerinin yaptıkları gibi kendi lehçelerini milli dil haline getirmiş olsalardı, o zaman daha büyük bir Arap birliği umutları tümüyle kaybedilecekti.

Çeşitli Arap lehçelerinin ortak yazılı dili Arapça olarak anılır; bu bir bakıma Avrupa'da 'Latince' sözcüğünün eski Roma'nın Latince-si, ortaçağ kilisesinin, Rönesans hümanistlerinin ve ayrıca Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve bütün diğer Latince kökenli modern dillerin hepsini kapsayacak şekilde kullanılmasından farksızdır.

İran'ın batısından, Irak'tan ta Atlantiğe kadar Arapçanın hemen hemen evrensel zaferine rağmen sadece iki dil grubu yaygın bir şekilde konuşulmaya devam etmiştir. Bunlar Fas, Cezayir, Tunus ve Libya ile Moritanya, Sahra ve Mali ile Mısır'da bir vahada konuşulan Berberice; ve Irak, İran ve Türkiye ile Suriye ile üç Kafkas ülkesinde küçük grupların konuştuğu Kürtçedir. Bu dillerden hiçbirinin resmî bir statüsü yoktur; hiçbir ortak, standart ve yazılı bir dil olamamıştır. Geçmişte yazarları kendilerini Arapça, Farsça veya Türkçe ifade etmişler; askerleri ve devlet adamları mesleklerini Arap, İran ve Türk ordu ve devletlerinde yürütmüşlerdir. Ancak bugün bu dilleri konuşanlar ortak ve farklı bir etnik kimlik bilinci-ne ulaşmaktadırlar. Bazıları kültürel tanınmadan bağımsızlığa kadar uzanan talepler ileri sürmüşlerdir.

Eski bir yazılı kültüre sahip olan İranlılar dillerini ve kültürel kimliklerini kaybetmemişlerdir. Arapçayı din ve hukuk, kültür ve fen dili olarak benimsemişler ve Arap kültürüne büyük katkılarda bulunmuşlarsa da, Arapça konuşan bir halk, veya Batılı komşuları gibi Arap olmamışlardır. Dillerini ve kimliklerini farklı bir biçimde olsa bile, korumuşlardır. Zerdüşt dilinden İslami Farsçaya geçiş Normanların İngiltere'yi fetihlerinden sonra Anglosaksoncadan Orta İngilizceye geçişle büyük paralellikler gösterir. Farsça şimdi artık sadece Zerdüştler tarafından korunan eski *pehlevi* alfabesiyle değil Arapça alfabeyle yazılıyordu. Ayrıca önemli gramer değişikliklerine uğramıştı. Anglosakson grameri gibi onun grameri de başka bir dil kullanan fatihlerin etkisiyle bozulmuş ve basitleşmişti. Entelektüel ve ruhsal sözlüğü hemen hemen tümüyle Arapçaydı. Ama dil yine de Farsçaydı. Arapça değildi ve Arap dil ailesinden bile değildi.

İran Müslümanları arasında Arapça uzun bir süre din, dinbilim ve hukuk dili olarak kaldıysa da, daha sonra yerine edebiyat ve yönetim dili olarak yeni Farsça geçti. Farsça zamanla özellikle Türk topraklarında, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem Orta Asya'da, Hindistan ve ötesindeki Müslümanlar arasında Arapçadan sonra ikinci büyük klasik dil oldu.

Arapça din ve hukuk diliyse, Farsça da aşk ve kibar mektup dili, Türkçe de yönetim dili oldu. Türkler Araplar gibi ve Perslerin aksine bölgeye Orta Asya'dan geldiler. Persler gibi onların da daha es-

ki alfabelerde yazılmış eski edebiyatları vardı. İslamiyeti seçen diğerleri gibi onlar da eski yazılarını terk edip Kuran alfabesini ve onunla birlikte çok sayıda Arapça ve daha sonra Farsça sözcüğü benimsediler. Türklerin hepsi de yazıyla ifade edilmeyen pek çok lehçeleri vardı. Ancak dilleri kutsallığın sınırlamalarından özgür olduğu için pek çok farklı yazılı dil geliştirdiler. Bunların en önemlileri Osmanlıca, Azerbaycan'da kullanılan Azerice, ve Türki ve Çağatayca adını alan Orta Asya edebi Türkçesidir. Bütün bunlar Arap alfabesiyle yazılıyordu. Sovyet yönetiminde Arap alfabesi kaldırıldı, yerine önce Latin sonra da Rus alfabesinin değiştirilmiş bir biçimi getirildi. En yaygın olan Çağatay alfabesi de kaldırılmış ve her halka kendi lehçesine uygun yazılı bir dil ve onunla birlikte yerel temelli bir milli kimlik verilmişti. Türkiye Türkçesine kimi yerde az kimi yerde çok benzeyen Türki ailesi dilleri beş eski Sovyet cumhuriyetinde ve Rus Federasyonu içindeki Tatarlar, Başkırlar ve diğer halklar tarafından kullanılmaktadır. İran, Afganistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde de Türki dil konuşanların sayısı az değildir.

Farsça İran dışında iki ülkede resmen kullanılmaktadır; Farsça'nın yerel biçiminin Dari adını aldığı Afganistan ve eski Sovyet cumhuriyeti Tacikistan. Dari Farsça-Arapça alfabesiyle yazılır ve Farsça'nın eski bir bölgesel biçimidir. Tacikçe ise farklı bir tarihi deneyimle biçimlenmiştir. Özgün haliyle bir tür Farsça iken Türki dillerde de aynı yöntemi kullanan Sovyetler tarafından, deyim yerindeyse, Farsçalılıktan arındırılmış ve yerel lehçelere dayanan bir forma sokulmuş, önce Latin, sonra da Kiril alfabeleriyle yazılmıştır.

Edebi Arapça şimdi Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın yirmiden fazla devletinin resmî dilidir. Arap Birliğinin bütün üye devletlerinin tek resmî dilidir. İsrail'de İbranice ile birlikte devletin iki dilinden biri olarak kabul edilmektedir. Önemli Arapça konuşan azınlıklara sahip olmalarına rağmen Türkiye ve İran'da Arapça resmî bir statü kazanmamıştır.

Çok sayıda olan Arap lehçelerinin de resmî bir statüleri yoktur. Prensipte konuşulan ve yayıncılık Arapçası Fas'tan İran sınırlarına kadar hep aynıdır. Kuşkusuz bazı kullanım farklılıkları vardır ama bunlar İngilizce konuşan ve İspanyolca konuşan dünyaların çeşitli üyeleri arasındaki farklılıklardan fazla değildir. Eğer günümüzdeki eğilim devam ederse Arapça konuşanların da bu ikisinin ortaya koydukları örneği izleyebilecekleri düşünülebilir: yani ortak milli bir kimlik olmadan dil, kültür, miras ve büyük ölçüde bir din ortaklığı. Ancak Araplarla Arap olmayanların buluştukları yerdeki çatışmaların daha büyük bir Arap dayanışmasına ve belki de pan-Arap emellerinin yeniden ortaya çıkmasına götürmesi de mümkündür.

BÖLÜM 4

Ülke

Cağdaş Ortadoğu'da çeşitli türevleriyle ve eşdeğerleriyle *vatan* sözcüğü *ülke*, *patrie*, *Vaterland* sözcüklerinin politik ve duygusal tüm içeriğini almıştır. Sayısız siyasi partinin, derneğin, kulübün ve hatta bankanın adında yer alır; çok geniş bir şiir ve polemik literatürüne esin kaynağı olmuştur; onlarca milli marşta geçer. Daha eski çağlarda basit bir yurt anlamıyla pek çok duygusal çağrışımları vardı ve insanların doğdukları yere ya da yurtlarına hissettikleri sevgi ve bağlılığa şiirsel ifadelerde çok sık rastlanırdı. Klasik edebiyatta vatan çağdaş anlamdaki ülkeden çok bir kent ve hatta bir mahalle, bir il ve hatta bir köydür. *Vatan* sevgi ve özlem uyandırır; çoğunlukla geçen gençliğe, kaybedilen dostlara, uzaklarda kalmış yuvaya duyulan hüznle ilişkilendirilir. Pek de doğrulanmamış bir hadiste Hz. Peygamberin 'ülkesini sevmek inancın bir parçasıdır' dediği bile söylenmiştir. Ancak bu duyguların siyasal bir yan anlamı yoktu ve *vatan* siyasal olarak sadece bir mekândı. Aksine siyasal bir anlam kesinlikle reddedilir ve küçültücü olarak görülürdü. Halife Hz. Ömer'in Araplara şöyle dediği rivayet edilir: "Geçmiş soyunuzu öğrenin ve kökenleri sorulduğunda, 'Ben falan falan köydenim,' diyen Mezopotamyalılar gibi olmayın." Diğer bir deyişle, kimliği şerefle belirten şey insanın soyudur, bir köye bağlı olan bir köylü olması değil.

İnsanın vatani için savaşması veya ölmesi -*pro patria*- Batılılarca Homeros, Horace ve Avrupa'nın dört yanından binlerce şair ve hatibin dile getirdiği bilinen bir kavramdır. Ama bu, Fransız Devriminin fikirleri -Hristiyanlıktan arındırılmışı ve bu nedenle kabul edilebi-

lirdi- Avrupa'dan İslam dünyasına ilk gerçek entelektüel ve ideolojik etkiyi yapmadan önce İslam dünyasında bilinmeyen bir şeydi.

O zamana kadar politik kimliğin ve egemenliğin temeli olarak millet veya milli bir yurt fikri ne kendilerinin ne de düşmanlarının davasını bir ülkeye bağlı olarak tanımlamayan Ortadoğuluların çoğu tarafından bilinmekteydi. Kuşkusuz insanın doğduğu yere olan doğal bir bağlılığı vardı; İslami literatürde Batı'da olduğu gibi yöresel gurur ve rekabet bilinen bir şeyse de, bunlar siyasal bir mesaj taşımazlardı. Dünyada pek az ülkenin Mısır kadar seçkin bir tarihi ve özel bir karakteri vardır ve İslami dönemde Mısırlı yazarlar anavatanlarının görkemi ve güzellikleriyle doğal bir gurur duymuşlardır. Ancak İslamiyetin gelişinden önce orada yaşayan putperest ve cahil ataları hakkında çok az şey bilirlerdi ve o geçmişlerle ilgilenmezlerdi.

Hristiyan ve Müslüman teamülleri arasındaki bu fark en açık seçik olarak unvan ve vakanüvislikte görülür. İngiliz veya Fransız hükümdarları İngiltere ve Fransa kralları olarak hüküm sürerlerdi ve tarihçileri de bu ülkelerin tarihini yazardı. Müslüman hükümdarları ise kendilerinin müminlerin hükümdarı oldukları ilan etmişlerdi ve tarihçileri hanedanları ve imparatorlukları, ya da daha dar olarak kent ve illeri yazarlardı. Osmanlı Sultanı ve İran Şahı on altıncı yüzyılda savaşa hazırlık olarak birbirlerine hakaret mektupları gönderdiklerinde ikisi de kendini bu unvanlarla adlandırmış, aksine onları rakibini küçümsemek için kullanmıştır. Kendisine verdiği unvanla herbiri İslamiyetin tek meşru hükümdarı, diğeri küçük bir yerel hükümdardı. Ancak on dokuz ve yirminci yüzyıllarda, Avrupa etkisi ve kimi zaman baskısı altında, Müslüman hükümdarlar hükümdarlıklarını milli ya da bir toprağa bağlı olarak, yani Batılı terimlerle ifade etmeye başlamışlardır.

Ortadoğu'nun, ya da eski adıyla Yakın Doğu'nun siyasal haritası ilk bakışta herhangi bir bölgeninkinden farksızdır. Bu, harita üzerine çizilmiş çizgilerden, çizgiler arasında ülkeler ya da modern terimiyle milletler denilen bölgelerden oluşur ve bunların herbirinin ayrı bir adı vardır ve bağımsız egemen bir devleti yöneten ayrı bir hükümetin merkezidir.

Ama daha yakından bakacak olur ve Ortadoğu'nun siyasal haritasını sözgelimi Avrupa'nınki ile karşılaştırırsak bazı önemli farklılıklar belirmeye başlar. Avrupa haritasını oluşturan yirmi beş kadar devletten Belçika, İsviçre ve şimdi de Kıbrıs gibi birkaç küçük istisna dışında hepsinin önemli bir ortak karakteristiği vardır. Ülkenin ya da milletin adı aynı zamanda hakim -ve kimi zaman tek-etnik grubun da adıdır; aynı zamanda o ülkede kullanılan başlıca, ve bazen de tek dilin adıdır. Çok eskiden yerleşmiş milli ve kültürel kimliklere verilen modern adlar olduğu için Çekoslovakya ve

Yugoslavya tek istisnadır. Ancak her ikisi de günümüzde dağılmışlardır: Çekoslovakya Çek ve Slovak devletlerine, Yugoslavya da kendi etnik-dini parçalarına.

Bu etnik kökene, bölgeye ve dile dayalı Avrupa adlandırması yüzyıllardan beri devam etmektedir. İngiltere, Fransa, İsviçre veya İspanya gibi bazı ülkeler milli birlik ve egemenliği yüzyıllar önce elde etmişlerdir; ancak egemen devletler olmayan pek çoğunun bile kendi adları, dilleri ve kültürleri ve milli tarih kültü ile ifade edilen güçlü bir bölgesel ve milli kimlik duyguları vardı. Finlandiya, Macaristan, Yunanistan ve en önemlisi Almanya gibi ülkelerin başka milletlerce kullanılan adları kendilerinin kullandıkları adlar değilse de, ülke, millet ve dil için aynı adın kullanılması bunlarda da devam etmektedir. Bu Avrupa siyasal birimlerinin Arnavutluk ve Malta gibi en küçüklerinin bile kendi milli dilleri vardır. Avrupa kimlik biçiminin bu unsuru öylesine gereklidir ki, İrlandalılar ve Norveçliler gibi yüzyıllarca süren yabancı hakimiyetinde kendilerinkinden başka diller kullanmaya alışmış olan milletler bile modern çağlarda kendi kayıp milli lehçelerini yeniden kazanma yolunda büyük adımlar atmışlardır.

Modern çağlarda Avrupa devletleri kendi otoritelerini ve onunla birlikte kendi mahalli alışkanlıklarını dünyaya, Avrupa emperyal hakimiyetinin sınırlarını aşan bir süreçle zorla kabul ettirmişlerdir. Bu alışkanlıklardan biri haritalar, çizgiler çizip sınırları işaretlemektir. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başında önce Amerika, Asya ve Afrika'nın büyük bir kısmı bölündü, işaretlendi ve genellikle yeniden adlandırılarak dünya haritası en azından görünüm itibarıyla Avrupa örneğine uygun bir biçim aldı.

Ancak bu görünüş çoğunlukla aldatıcıydı. Günümüz Ortadoğu haritasında yer alan ülkelere sadece üçü Avrupa'nın millet, ülke ve dil birleşmesi kuralına uyum göstermektedir: Türkçe konuşan Türklerin yaşadığı Türkiye; Arapça konuşan Arapların yaşadığı Arabistan; ve Farsça konuşan Perslerin yaşadığı İran. Ancak artık İran adının kullanılmasıyla bu da değişmiş görünmektedir; İranca Farsçanın ait olduğu daha büyük dil ailesinin adıdır ve İran'ın milli dili için kullanılması pek doğru olmaz.

Bu üçüne daha yakından baktığımızda bazı garip unsurlara rastlamaktayız. 'Türkiye' adı Türkler tarafından 1923'e kadar Türkler tarafından vatanlarının ve devletlerinin adı olarak benimsenmiş değildi. Bu adın kabul edilmesinden önce o zaman için alışılmamış bir terim olan kelimenin biçimi ve imlası konusunda bazı tartışmalar olmuştur. Sonunda kabul edilen biçimiyle *Türkiye* adı Avrupa kökenini açıkça ortaya koymaktadır. Türkçe Türkiye için bir terim ödünç alıp benimsemişse de, Arapçada hâlâ Arabistan için bir kelime yoktur. Günümüz Arapçasında Arapların ülke-

si ya da Arapların yarımadası ya da Arap krallığı gibi dolambaçlı deyimler kullanılır. Türklükleri ve Araplıklarıyla belirlenen egemen devletlerin adları olarak Türkiye de Arabistan da kendi halkları ve yöneticileri tarafından ancak yirminci yüzyılda benimsenmiştir.

Bu bizi başka bir farklılığa getirir. Avrupa'da adlar ve çoğunlukla da belirttikleri varlıklar eskidir ve en azından Ortaçağa ve kimi zaman antik çağlara kadar uzanan sürekli bir tarihi vardır. Bu, Almanya ve İtalya gibi siyasal birliklerini on dokuzuncu yüzyıla ya da Polonya ve Baltık devletleri gibi bağımsızlıklarını yirminci yüzyıla kadar elde edememiş ülkeler için bile geçerlidir. Günümüz Ortadoğusu'nu egemen devletler olarak bölen haritadaki çizgiler -çoğunun Kuzey Amerika'daki gibi bir cetvelle çizildiği aşıkardır- bir iki istisna dışında yenidir. Ve bunların belirledikleri oluşumların bir kısmı da yenidir ve ne orta ne de antik çağlarda bir geçmişleri vardır.

Adların karakterindeki farklılık daha da dikkat çekicidir. Avrupa devletlerinin adları kendi dillerinden ve kendi tarihlerinden alınmış olup süregelen oluşumları gösterir. Modern Ortadoğu haritasındaki adlar, bir iki istisna dışında, eski adların yeni biçimleridir ve şaşırtıcı bir çoğunluğu da yabancı kökenlidir. Bu adlardan bazıları klasik antik çağdan gelir. Suriye ve Libya'nın etimolojik kökenleri tartışmalıdır; bunlar bu formlarıyla ilk kez Yunan tarihi ve coğrafi metinlerinde görülür ve Roma yönetimi tarafından eyalet adları olarak benimsenmiştir. Yedinci yüzyılda Arap fetihleri zamanında her iki ad da gerek bu ülkelerde ve gerekse çevre ülkelerinde hemen hemen bilinmiyordu ve çok sonraları Batı etkisinin yayılması sonucunda yeniden ortaya atılmışlardır. 'Suriye' adı önce Müslüman olmayanlar arasında on dokuzuncu yüzyılda yerel olarak kullanılmaya başlanmıştı ve Toroslarla Sina, çöl ile deniz arasındaki bütün bölgeyi belirtiyordu. 'Suriyeli' terimi Amerika Birleşik Devletlerinde bu bölgeden gelen ve çoğunluğu Hristiyan olan göçmenler için yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Osmanlılar 1864'te Suriye'yi Şam eyaletinin adı olarak benimsemişler ve Suriye ilk olarak Fransız Mandası altında bir devletin resmî adı olmuştur. Fransız Mandası tarafından belirlenen bölgede kurulan cumhuriyet 'Suriye' adını kullanan ilk bağımsız devletti ve günümüzde Arapça kisvesi altında devam etmesi Avrupa düşünce biçimlerinin milli kimlik gibi çok özel bir konuda bile devam eden gücünü göstermektedir.

Libya olayı daha da dramatiktir. Akraba olduğu anlaşılan adlar hem Tevrat'ta (II Tarihler 12: 3, 6; 8; Nahum 3: 9; Daniel 11: 43) ve eski Mısır yazıtlarında yer alır ve Mısır'a komşu halkları anlatır. Eski Yunanlılar da bu adı üçlü dünya bölümlerinde güney kıtasının adı olarak kullanırlardı: Avrupa, doğuda Asya ve güneyde Libya. Romalılar döneminde Libya'nın yerini bu daha geniş anlamda Afrika aldıysa da, Libya bir eyaletin adı olarak kullanılmaya devam et-

miştir. Yunan temelli coğrafi metinlerde birkaç kere adının geçmesi dışında Arapça kullanımdan tümüyle kalkmıştır. Modern kullanımı 1903'te yayımlanan bir İtalyan coğrafya eseriyle başlamıştır ve 1 Ocak 1934'ten yayımlanan bir İtalyan kraliyet fermanıyla da, İmparator Diocletian zamanından bu yana ilk kez resmen tanınmıştır. Bu fermanla daha önce Osmanlı sancakları olan Barka ve Trablusgarp olan iki İtalyan sömürgesi Libya adı altında tek bir sömürge olarak birleştirilmişti. Fransız ve İtalyan hakimiyetinden sonra ortaya çıkan egemen devletlerin daha önceki Arapçada kullanılan adlar yerine bu adları korumuş olmaları gayet dikkat çekicidir.

Daha ilginç bir durum da şu andaki biçiminin Yunancadaki kullanımından gelmiş olduğu Filistin'dir. Bu Roma çağında idari bir terim olmuştur. Sonundaki 'in' eki kelimenin özgün hâliyle bir isim değil sıfat olduğunu, Suriye'ye tamlama olarak kullanıldığını göstermektedir. 'Suriye Filistini' çoktan ortadan kalkmış olan Filistinlilerin kısmen fethedip iskan ettikleri Suriye'nin güney bölgesini belirtmek için kullanılırdı. Suriye ve Libya'nın aksine Romalı Filistin adı Arap hakimiyetinin ilk yüzyıllarına kadar devam etmiş ve Şam eyaletinde bir bölgenin adı olmuştur. Ancak Haçlılar on birinci yüzyıl sonunda Kutsal Topraklar dedikleri yere geldiğinde bu ad artık kullanılmıyordu. Fakat Avrupa'da Rönesansla ilişkili klasik öğrenimin canlanmasıyla yeniden ortaya çıktı ve on dokuzuncu yüzyılda bölgenin değilse bile, Batı'nın siyasal dilinin bir parçası oldu ve Büyük Britanya tarafından Osmanlı Şam ve Beyrut vilayetlerinin güney bölgeleriyle bağımsız Kudüs bölgesinden oluşturulan Britanya manda bölgesinin adı olarak benimsendi. Britanya imparatorluk politikası Ortaçağ'dan bu yana ilk kez olarak Filistin'i, sınırları Roma ve Arap yönetiminde olduğundan farklıysa da, belirli bir bölgenin adı yaptı ve bölgeye tarihinde ilk kez olarak bir 'Filistin hükümeti' sağladı. Bundan sonraki olaylar bunu ortadan kaldırmış ve bir Filistin devleti yaratmıştır.

Diğer ülke adları çeşitli biçimler almışlardır. Lübnan bir dağ, Ürdün bir nehir, Irak Ortaçağ'ın bir halifelik eyaletidir. Klasik çağ öncesi adların hemen hemen hepsi kaybolmuşlardır. Aynı dilde aynı adla anılan ama antik çağdaki sınırlarıyla olmayan İsrail gerçek bir istisna sayılmaz. Günümüzdeki varlığı o çağdan bu yana süregelen olması değil, yaklaşık iki binyıllık politik bir kopuştan sonra yeniden ortaya çıkmasıdır. Mısır'ın Mısır'da ve İslam dünyasında bilindiği Arapça Mısır adı büyük bir olasılıkla bir sınır bölgesi anlamına gelen eski çağların Sami dilinden bir sözcüktür. Buna benzer adlara İbranicede, Aramcada ve diğer Sami dillerinde rastlanır. Ülke diğer dillerde Yunanca Aigyptos adının türevleriyle adlandırılır ki, ikinci hecesi Kopt kelimesinde de bulunan eski Mısır'ın adlarından birini akla getirir. Ancak eski Mısırlıların ve ona

bakılırsa eski Asurluların, Babillilerin, Fenikelilerin, Aramilerin ve diğerlerinin, kendilerine ve ülkelerine verdikleri adlardan eski metinlerde ve bunları deşifre edebilmiş olan modern bilimadamlarının yazıları dışında bir iz kalmamıştır.

Bunda Amerika'daki durumla belirli benzerlikler vardır. Orada da milli, bölgesel, etnik ve dil adları pek seyrek olarak uyum gösterirler ve kıtanın egemen devletlerinden çoğu eski fatihlerinin ve hükümdarlarının fantezilerini, okumuşluklarını ya da elverişlilik düşüncelerini yansıtır. Bu benzerlik kısmen ortak deneyimden doğmaktadır. Amerika'da olduğu gibi Ortadoğu'da ve Afrika'nın büyük bir kısmında haritalardaki çizgilerin çizilmesi emperyalist çağın hatırasıdır ve eski emperyalist devletlerin çatışmalarını ve ödünlerini yansıtır. Bu çizgilerin içinde kalan bölgelerin adları bile oradan ayrılmış emperyalist hükümdarların kültürel bagajlarının bir kısmıdır.

Ancak Ortadoğu Amerika kıtasından çok farklıdır. Amerika'da iki bölge dışında fetih güçlerinin gelmesinden önce gelişmiş bir uygarlık, yazılı bir dil ve tarihi bir bellek yoktu. Ortadoğu ise eski uygarlıkların, hatta dünyanın en eski uygarlıklarının bulunduğu yerdir. Ancak bu eski uygarlıklar ölmüştür ve çok yakın zamana kadar unutulmuş ve gerçekten de toprağa gömülmüştü. İslamiyetin gelişi, Arap dilinin benimsenmesi yeni bir kimlik ve beraberinde yeni bir geçmiş, yeni bir anılar dizisi getirmiştir.

Ortadoğu'nun klasik İslam döneminde bölündüğü bölgeler hem eski uygarlıklardan hem de adları aynı bile olsa modern devlet sisteminden farklılık gösterir. Mısır din, dil ve kültür açısından değişmiş olsa bile aynı yaşam biçimi ve coğrafya ile kesin olarak belirlenmiş aynı Mısır'dır. Ama onun dışında her yerde sınırlar böyle kesin değildi. Müslümanların Mağrip adını verdikleri Kuzey Afrika'nın iki büyük merkezi vardı Ifrikiye (Roma Afrikası) yani günümüz Tunus'u ve Fas. Şimdi Cezayir ve Libya olan ülkeler sınır bölgeleriydi: Fas ve Tunus merkezleri arasında Cezayir, Tunus ve Mısır arasında Libya. Bu iki ayrı bölgede birbirinden farklı oluşumların ortaya çıkması Osmanlı döneminde başlar. Çağdaş adları ve sınırları birinde Fransız, diğerinde İtalyan sömürgeciliğinin mirasıdır.

Arap Güneybatı Asyası'nda Arap edebi ve tarihi geleneği dört büyük ve diğer bazı küçük bölgeleri belirlemiştir. Arap Şam adı Grekoromen çağında Suriye olarak bilinen bölgenin adıdır. Yirminci yüzyılda burası Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin, İsrail ve Türkiye'nin bazı güney topraklarını içerir. Kuzeydoğuda şimdi kuzeydoğu Suriye ve güneydoğu Türkiye ile kuzey Irak olan yerde Arapların Cezire adını verdikleri Mezopotamya vardı. Bunun güneyinde Takrit'ten Basra Körfezine kadar uzanan ve komşu İran'ın bir kısım toprağı ile birlikte Ortaçağ Irak'ı vardı ve burası klasik dönem-

de Irak Acemistan'ı olarak adlandırılırdı. Arap yarımadası ise çok bölünmüştü. Arap coğrafyacıları belli başlı iki bölgeden söz ederler: merkezleri kimi zaman Hicaz ve kimi zaman Necd'de olan Kuzey ve eski Yemen uygarlıkları merkezli Güney.

İran'ın sadece efsane ve edebiyatta ortak bir kimliği vardı. İran toprakları pratik amaçlı olarak üçe bölünmüştü: güneybatıda Yunanlıların Persis adını verdikleri Fars, doğuda Horasan ve güneydoğuda Sistan. Diğer bölgeler genellikle önemli kentlerin ya da aşiretlerin adıyla anılırdı. İran'ın geleneksel eski sınırları olan kuzeyde Elburz Dağları, kuzeydoğuda Amuderya nehri ötesinde İranlı iskancıların yeni toprakları bulunuyordu.

Arapçada çoğunlukla bir bölgeye ve büyük kentine aynı ad verilir. Günümüzde de Cezayir ve Tunus hem ülke hem de başkent adlarıdır. Klasik ve bir dereceye kadar modern kullanımda Şam hem Suriye ile Şam kentini, Mısır hem Mısır hem de Kahire'yi belirtir.

Grekoromen anlamında bir kent yoksa da, güçlü bir kimlik duygusu gelişmiş büyük kent bölgeleri vardı. Edebiyatta kentler arasındaki rekabetten sıkça söz edilir. Örneğin İran'da İsfahan ile Şiraz, Suriye'de Halep ile Şam, Irak'ta Musul, Bağdat ve Basra arasında geleneksel rekabetler ve yarışmalar vardı. Daha ciddi rekabetler ve hatta kimi zaman uzun süreli kavgalar kırsalda komşu köyler, kentlerde komşu mahalleler arasında çıkabilirdi. Bu bölgesel ve yöresel dayanışmalar ve düşmanlıklar çağdaş politikada da önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Haşimi Krallığında Filistinliler ve Ürdünlüler buna bir örnektir. Filistin ve Ürdün birer devlet olarak yirminci yüzyıl icatlarıdır ve İngiliz mandasının kurulması ve sonra da kaldırılmasıyla iki aşamada kurulmuşlardır. Bundan önce Şeria nehrinin doğu ve batı yakalarında Arapça konuşan Müslümanlar yaşıyordu ve İstanbul, Şam, Kahire ya da başka bir yerdeki aynı hükümet tarafından yönetiliyordu. Kuşkusuz doğu ile batı, kuzey ile güney arasında olağan bölgesel farklılıklar ve rekabetler bulunmaktaydı. Ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru doğu ile batı arasındaki bölgesel farklılık Şeria'nın Doğu ve Batı Yaka Araplarının çok farklı politik deneyimleri ile yeni bir boyut kazandı.

Ortadoğu halklarının eski tarihlerini ve sonra da kimliklerini yeniden elde etmeleri on dokuzuncu yüzyıla kadar başlamış değildir. Çok eski geçmişe bu yeni ilgi yeni ithal edilen Avrupalı anavatan fikriyle, bir halkla yaşadığı topraklar arasında süregelen, hemen hemen mistik bir ilişki fikri ile ortaya çıkmıştır. Bu eski kimliğin elde edilmesi başlıca iki nedene bağlıydı: kendi Müslüman olmayan azınlıklarının sebatı ve Avrupa'dan gelen yabancıların merak ve ısrarı. Modern tarihin başlangıcında Hristiyan Avrupa'nın Ortadoğu hakkında bildikleri sadece antik çağda varolan ve anılarını ve seslerini korumuş olan Yunanlıların ve Yahudilerin yazılarında bulu-

nanlarla sınırlıydı. Ne klasikleri ne de İncili okuyan Müslümanlar ise onlardan daha geri durumdaydılar ve bilgileri sadece Kuran'da bulunan Kutsal Kitap hikayelerinden ibaretti.

Ancak bunların arasında olası bir bilgi kaynağı daha vardı: Yahudiler kadar eski ve sebatkar ve kökleri çok uzak antik çağlara kadar giden dini topluluklar. Bunlardan özellikle ikisi kendilerini atalarıyla ilişkilendiren korunmuş yazılı geleneklere sahiplerdi: Mısır'ın Hristiyan Kıptileri ve İran ile Hindistan'ın Zerdüştləri. Bu topluluklar Avrupalı bilimadamlarının eski çağların Ortadoğu-su'nun geçmişinin sırlarını açmalarına imkan verecek anahtarlara sahiplerdi. Bunlardan biri de 1680'de ölen ve Kıpti araştırmalar alanının ilk büyük Avrupalı bilgini olan Athanasius Kircher adında bir Alman Cizvitiydi. Kircher Kıpti rahipleri yanında eğitim gördü, eski dillerini okumayı öğrendi, Kıpti gramerleri ve sözlükleri hazırlayarak kuşaklar sonra Mısır hiyerogliflerinin çözülmesini mümkün kılan ilk adımı atmış oldu. Bunlardan bir diğeri de Hindistan'a gidip Parsi rahiplerinin dizleri dibinde öğrenim gören, Zerdüşť dini metinlerinden bazılarını düzenleyip çeviren ve böylece ileride eski İran yazıtlarının çözüm yolunu açan Fransız dilbilimcisi Anquetil Duperron'du.

Egiptoloji, Asuroloji ve İranoloji ve eski Ortadoğu'nun araştırmalarındaki paralel disiplinler olan bu süreç tümüyle Avrupalı ve daha sonraları Amerikalı bilginlerinin uğraş alanlarıydı. Eski geçmişin bu kayıtlarının bulunması, bakımı, çözülmesi, değerlendirilmesi ve yorumu Ortadoğulu olmayan bir girişim ve başarıydı ve uzun bir süre kendi putperest geçmişlerine ilgisiz kalan Müslüman Ortadoğu halkları üzerinde bir etkisi olmadı. Onlar için önemli olan tarih İslamiyetin çıkışı ile başlayandı. Onların gerçek tarihleri, önemli olan tarih buydu. Ondan öncesi bir cahillik çağıydı, değersizdi ve öğreteceğı bir ders yoktu.

Artık bu bölgelerde ilk kez olarak yeni bir anlam kazanmış olan millî geçmişe doğru yeni bir tavır ilk olarak Mısır'da görüldü ve sonra diğér Ortadoğu ülkelerine yayıldı. Mısır'da bu değışikliğe yol açan pek şey vardı. Biri Mısır'ın ülke olarak karakteridir: İki yanı çöl olan ve geniş bir deltayla uzanan Nil nehri. Kimliği ve başkalarından ayrılığı tarih tarafından olduğu kadar coğrafya ile de belirlenmiş başka bir ülke yoktur. Mısırlıların, hem coğrafi hem etnik sınırları komşularınıninki ile gözle görülmeyecek derecede birleşmiş başka ülkelerden çok bir Mısır kimliği duygusu geliştirmeleri çok daha kolaydı. Ayrıca Mısır'da antik çağların en etkileyici kalıntıları vardı ve bunlar dünyada en kolay erişilebilenlerdi. İran'da insanın Persepolis'e ya da Behistan'a, Türkiye'de Boğazköy'e, Irak'ta Nino-va ve diğér uzak yerlere gitmeleri gerekiyordu. Bunlar uzun ve tehlikeli yolculuklardı ve ancak Şarkiyatçılar buna cesaret edebiliyor-

lardı. Mısır'da ise Firavun çağının en önemli anıtları belli başlı iskan yerlerinden sadece bir taş atımı uzaklıktaydı. Bunlar insanların görebildikleri, hatta aralarında büyüdükleri şeylerdi ve bu nedenle yeni yurtseverce gurur mesajının iletilmesi çok daha kolaydı.

Mısır aynı zamanda, çok uzun bir süre, Ortadoğu'da Türkiye'nin dışında Avrupa ile ilişkiye ve böylece de hem politik ve ticari hem de entelektüel Avrupa etkisine en açık ülkeydi. Önemli bir başka unsur da on dokuzuncu yüzyılda Mısır'ın ayrılıkçı emelleri ve bu nedenle de Mısır'ın o zamanlar bir eyaleti olduğu Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrı bir Mısır kimliği gelişmesinde kesin çıkarı olan bir hanedan tarafından yönetilmesidir. Bir süre Fransa'da kalmış olan Mısırlı bilimadamı Şeyh Rifaa Rafi al-Tahtavi 1868'de Mısır'ın ilk başlangıçtan Arap fethine kadar olan tarihini anlatan bir kitap yayımladı. Yani onun tarihi o zamana kadar Arap tarihçilerinin Mısır tarihini başlattıkları yerde son buluyor ve ülkenin o güne kadar bilinmeyen tarih öncesini ele alıyordu. Bu sadece Mısır tarihçiliğinin gelişmesi açısından değil, Mısırlıların kendilerini bir millet oldukları bilincinin de gelişmesi bakımından çağ açan bir eser oldu. Böylece Mısırlıların bildikleri tarihlerine birkaç bin yıl daha eklendi ve bunun ardından önce çeviriler, sonra özgün eserlerle olmak üzere Mısırlılar arasında Egiptoloji gelişti ve okullarda yeni bir tarih öğrenimi başladı.

Bu aynı zamanda dili ve kültürü Arap, tarihi İslam ile kendini din ve cemaat olarak değil de millî ve yurtsever terimlerle tanımlayan iki Mısır kimliği arasındaki süregelen gerilimin başlangıcı oldu. Bu, yeni ve farklı bir kimlik duygusuna dayanan yeni ve farklı bir sadakat tipiydi.

Bu ikilemin önemli siyasal sonuçlar doğurduğu kuşkusuzdur. Bir kimlik Mısır'ı pan-Arap hatta pan-İslamîk davalara, diğeri top-rağa dayanan Batı stili yurtseverliğe çekiyordu. Bu ikincisini genellikle Egiptizm ya da diğer Arap ülkelerince sözcüğün küçültücü anlamda kullanılmasıyla firavunculuk denilir. Arapçası *tafar'undur* ki, bu da yaklaşık olarak firavuncu gibi davranmak demektir.

Mısır'daki bu hareket önceleri diğer Arapça konuşulan ülkelerde muhalefetle karşılandı, kınandı ve hatta hakaretlere uğradı. Yapay bir şey olarak, büyük Arap ya da İslam kardeşliği içinde küçük bir Mısır yaratmak olarak görülüyordu. Pan-Araplar bunu ayrılıkçı, dindarlar yeni-putperestlik ve her ikisi birde de bölücü olarak nitelediler. Ancak Mısır örneği diğer Ortadoğu ülkelerinde bir etki yaratmaktan geri kalmadı. Mısır Arap dünyasının entelektüel bakımından en ileri ülkesiydi ve sadece Araplar arasında değil Arapça'nın okunduğu her yerde -ki bu o zaman bütün İslam dünyası demektir- önemli etkiye sahipti. Başka halklar arasında da buna paralel hareketler gelişti.

Irak'ta da buna benzer bir geçmişe yeniden sahip olma görüldüyse de, bu Mısır'dakinden daha sonra ve daha yavaş olmuştur. Iraklılar da eski ve görkemli ataları olduğunu iddia edebilirlerdi; Sümerliler, Asurlular ve Babilliler de önemli ve çok büyük eserler bırakmışlardı. Ancak çeşitli nedenlerle Irak'ta milli arkeolojinin gelişmesi Mısır'dan çok sonra ve çok yavaş olmuştur. Iraklılar Asurluların ve Babillilerin görkemli ataları olduğunu iddia ederlerken kendilerini çağdaş Asur-Babilliler olarak görecekları yerde onlara bir tür Araplık yüklemişlerdir ve onlardan eski Araplar olarak söz ederler. Eski Asur ve Babil dili, Arapça değilse de, Mısırcanın aksine Sami dillerindendir ve bu akrabalık milli kimliklerin ve tarihlerin çatışmasını önleyememişse de bir ölçüde hafifletmiştir. Bazı çağdaş Arap yazarlar bütün eski Sami dillerinin Arapça ve bunları konuşanların da Arap olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Bazıları aynı şeyi yapmakla birlikte Yahudileri ve Etiyopyalıları bunun dışında tutmaktadırlar. Bu sonradan Araplaştırma çağdaş milliyetçi tarihçiliğin bir başka unsurunun ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Eğer Irak, Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika kıyılarının sakinleri antik çağlardan beri Arap idiyse, o zaman Müslüman halifelerinin savaşları fetih değil, Arap kardeşlerini Pers ve Bizans emperyalist baskısından kurtarmaya yönelik kurtuluş savaşlarıydı.

Son yıllarda, özellikle de İran İslam Cumhuriyeti ile savaşın şoku altında antik çağların hatırlanması çok daha yaygın ve acil olmuştur. Irak ciddi şekilde bölünmüş bir ülkedir. Dini açıdan, Sünni azınlık Şii çoğunluğu idare etmektedir ve Şiiler, Arap olmakla birlikte İranlıların inancını paylaşmaktadırlar. Etnik açıdan ise Arap çoğunluk Kürt azınlığı yönetmektedir ve Kürt dili ne Arapça ne de Sami ailesinden olmayıp, Portekizcenin İspanyolca ile olan akrabalığı gibi Farsçaya akrabadır. Toprak bakımından belirlenen ve antik çağlara uzanan kökleri olan eski bir Irak milleti kavramı çok büyük bir birleştirici güç olabilir ve Iraklı liderlerin sık sık buna başvurmaları şaşırtıcı değildir. Saddam Hüseyin bir Irak kahramanı olarak, özellikle gününde Siyonist sorununa kesin bir çözüm bulma bakımından Nabukadnezar'a benzetilir.

İran'da bu süreç daha geç başlamıştır; İranlı entelektüeller Avrupa araştırmalarını ve edebiyatını okudukça kendilerinin de hak iddia edecekleri eski ve görkemli bir geçmişe sahip olduklarını fark etmeye başlamışlardır. Mısır'da olduğu gibi İran'da da eski geçmiş unutulmuş ve hatta büyük ölçüde silinmişti. Eski Pers başkenti Persepolis'de Müslüman fatihler fresklerdeki Medes ve Pers heykellerinin yüzlerini parçalamışlardı. İslam öncesi yakın tarih içinde sadece Arap fetihlerinden hemen önce İran'ı yöneten Sasani şahlarının tarihi, o da Arap kaynaklarından olmak üzere biliniyordu. İran'ın daha eski tarihi unutulmuştu ve Pers devletinin kurucusu

Kuruş'un (Keyhüsrev) adı bile bilinmiyordu.

Eski İran hakkında ilk çağdaş İran yazıları on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde görünmeye başladı. Bunlar hâlâ çok dar çerçeveliydi ve tümüyle çoğunluğu Fransız olan Batılı kaynaklara dayanıyordu. Biri 1919'da, diğeri 1921'de yayımlanan iki tarihi romanın kahramanı olana kadar Keyhüsrev popüler bir kahraman değildi. Antik çağlar kültü 1925'ten 1979'a kadar hüküm süren Pehlevi hanedanı zamanında zirvesine erişti. Çağdaş İran tarihçileri ve romancıları antik çağlar hakkındaki bilgileri çok uzun bir süre sadece Batılı kaynaklardan almışlardı. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyıl başlarında İran tarihlerinde eski imparatorluklardan söz edilmeye başlandı.

İran olayı bir bakıma paradoksaldır. Bu ülkede antik çağın yeniden keşfi Irak ve Suriye'dekinden geç, Mısır'a kıyasla ise çok geç gelmiştir. Modern çağlarda antik geçmişini hatırlayan belli başlı Ortadoğu ülkelerinin sonuncusu İran olmuştur. Ancak Arap fetihlerinin şokunu atlattıktan sonra ayrı ve kendine özgü bir kimlik bilincine ilk kavuşan da İran'dı. Araplar tarafından yedinci ve sekizinci yüzyılda fethedilen ve İslamlaştırılan bütün güneybatı Asya ve Kuzey Afrika ülkeleri içinde sadece İran kendi dilini korumuştur ve Arapça alfabe ile yazılsa ve Arapçadan pek çok sözcük almış olsa bile bugün hâlâ kullanmaktadır. İranlılar anayurtlarını sadece bir mekândan başka bir şey olarak görme bilinçlerini de korumuşlardır. İran'ın Mısır gibi tutarlı bir siyasal devletleri ya da sözcüğün çağdaş anlamıyla bir milletleri olmamış olabilir; ama bu önce kültürel, sonra da siyasal anlamda bir fikir, bir varlıktı. İranlıların dilleri ve edebiyat gelenekleriyle duydukları gurur onlarla ilişkiye girmiş herkes tarafından bilinir. Bu özellikle eski çağların İranının soylu ve kahramanlık olaylarını anlatan büyük destanlarda dile getirilir. *Şahname*'de anlatılan hikayeler gerçek bir tarihten değil efsanelerden kaynaklanır. Ancak efsaneler İslam örtüsü altında bu İranlı milli kimlik duygusunu güçlendirip desteklemeye yaramıştır. Ve daha sonraları İran'da Müslüman ama İranlı hanedanların yönetiminde ayrı devletlerin ortaya çıkması buna yardımcı olduğu gibi bu kimlik onların da ortaya çıkmasına yardım etmiştir.

İranlıların İslamiyeti bütün diğer Müslüman halklar gibi büyük bir hevesle benimsemelerine rağmen Arap kimliğini benimsememelerinin nedenini anlamak güç değildir. Araplar İran'ı yabancı bir hükümdarın elinden değil, Sasani şahları yönetimindeki büyük bir İran imparatorluğundan fethetmişlerdir. Ve İranlılar, batıdaki komşularının aksine çok yakın zamanların taze bağımsızlık ve büyüklük anılarına sahiptiler. İran'ın batısındaki Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika çok uzun zamandan beri uzak imparatorlukların eyaletleriydi ve hükümet, hukuk, din, kültür ve hatta

dil değışikleri geçirmişlerdi. Araplar geldiğinde o eski geçmişlerini silme süreci hemen hemen tamamlanmıştı.

İran'da bunların hiçbirini olmadığı için Arap-Müslüman yönetiminden bir iki yüzyıl sonra kültürel bir uyanma olması şaşırtıcı değildir. Fars dili canlanmış, Arapçadan etkilenmesine ve İslamiyetin ruhunu almasına rağmen Arap İslamiyetinden önemli farklılıklar gösteren ve İranlı olan yeni bir milli kültür çıkmıştı. Zamanın İran edebiyatında ve hatta İranlılar tarafından yazılan Arap edebiyatında bir farklılık bilinci, bir tarihi ve kültürel kimlik duygusu vardır. İranlı şairler bu çifte miraslarından -Hz. Muhammed'in dini ile Krezüs'un ve artık eski İranın efsane kahramanlarına dönüşmüş kişilerin ihtişamından- gururla söz ederler. Bu sürecin Türkler gelene kadar ne Ortadoğu'da ne de Kuzey Afrika'da başka bir yerde benzeri vardır.

Türklerin durumu bölgenin diğer halklarından çok farklıdır. Türkler Ortadoğu'ya İslamiyeti önceden kabul ettikleri Orta Asya'dan gelmişlerdi ve Türkiye olarak bilinecek olan toprakları fet-hedip yerleşmeleri on birinci yüzyıldan sonradır. Onların gelişine kadar ülke dil ve kültür bakımından Yunanlı, din olarak Hristi-yandı ve arkeolojik köklerine inme çağında bunlarla özdeşleşme çabası imkansızdı. Bu nedenle çağdaş, milliyetçi Türkler Küçük Asya'nın Yunan kolonicilerinin ötesine, yarımadanın daha eski sa-kinlerine yönelmişler ve kendilerini Helen-öncesi Anadolu halkları-nın, özellikle de Hititlerin halefleri olarak görmüşlerdir.

Filistinli Araplar da aynı sorunla karşılaşmışlardı. Antik çağ milletlerinin çoğu gibi Yahudiler kaybolmuş olsalardı Filistinliler, tıpkı Mısırlıların firavunların ve Iraklıların Babil krallarının miras-çıları olduklarını iddia ettikleri gibi, kendilerinin de eski çağların İsrailinin mirasçısı olduklarını iddia edebilirlerdi. Ama Yahudiler kaybolmamıştı ve hatta ülkeye dönmekteydiler; bu nedenle Filis-tinliler meşruluklarını Filistin'in İsrail öncesi sakinleri arasında, Kenanlılar'da aradılar. Suriye'de Arami Hristiyanlığının yaşıyor ol-ması daha hafif olmakla birlikte aynı sorunu çıkarmıştır. Arami kültürü bir ara özellikle Hristiyan azınlıkla ilişkilendirilmişti ve Arami kültürüne referans politik bir ihanet olarak görülüyordu. Şimdi bu evre geçmiş görünmektedir ve Aramiler artık modern Su-riye'nin meşru ataları olarak kabul edilmektedir.

Lübnan'da bir süre bazı Lübnanlıların şiddetle karşı çıkmaları-na rağmen o kıyılarda yaşamış eski çağın Fenikelileriyle bir özdeşleşme eğilimi vardı. Bu görüşe özellikle Hristiyanlar ve bunu daha çok kendilerini Arap ve Müslüman komşularından farklı görmenin bir yolu olarak seçen Batı eğilimli Maruni Hristiyanlar arasında rastlanmaktaydı. Fakat bu görüş de günümüzde fazla bir destek bulmamaktadır. Ancak Kuzey Afrika'ya yerleşip Kartaca kentini ve

uygarlığını kuran Fenikeliler Tunus'ta ve bir derece de Cezayir'de hem Arap hem ata olarak benimsenmiştir. Kartaca, Fenike ve Kenan dillerinin İbranice gibi Sami dilinin aynı altgrubuna dahil olması gerçeği bu iddiayı önlememiştir.

Bir halk ile yaşadığı ülke arasındaki derin ve kültür, dil ve hatıta din değişimine rağmen devam eden sonsuz bir bağ fikri yabancı ve kabul edilmesi güçtü. Ancak yine de bu fikir şaşırtıcı derecede yol almış ve hiç beklenmedik yerlerde ortaya çıkmıştır. İran şahı 1971'de Büyük Keyhüsrev tarafından Pers hükümdarlığının kuruluşunun 2500. yılını kutlamak için Persepolis'de büyük bir kutlama yaptığında İslami nedenlerle kendisine şiddetli saldırılarda bulunulmuştu. Monarşiyi yüceltmek yeteri kadar kötüydü, ama putperest geçmişle ortak bir kimliği ilan etmek ve böylece sadakat temelini yeniden tanımlamaya gitmek daha da kötüydü. Şah'ın dindar eleştirmenleri için İranlıların kimlikleri İslamiyetle tanımlanırdı ve kardeşleri kendi dinsiz ve yanlış yola sapmış ataları değil, öteki ülkelerdeki Müslümanlardı. İslam devrimi bu temaya ilginç değişiklikler getirmiştir.

Şam'da Rum Ortodoks Kilisesine bağlı Arapça konuşan bir Hristiyan on dokuzuncu yüzyıl ortalarında farklı durumlarda kendini Osmanlı Devletinin tebaası ve Rum Ortodoks Kilisesi üyesi olarak tanımlardı. Eğer bölgesel bir tanım gerekiyorsa kendisine Şamlı derdi. Eğer bir Batı dili biliyor ve Batılı yazılarını okumuşsa kendisini, pek olası değilse de, Suriyeli bile diyebilirdi. Arapça konuşmasına rağmen kendisini asla bir Arap olarak tanımlamazdı. O günden bu yana bu durumda radikal bir değişim olmuştur. Eğer varsa, pasaportunda Suriyeli olduğu yazılıdır: ve bu eskiden olduğu gibi çoğulcu çokdilli bir İmparatorluğun tebaası olduğu değil, 'Suriye Arap Cumhuriyeti' olarak tanımlanan milli bir devletin yurttaşı olduğu anlamına gelir. Dini Ortodokstur, dini bir azınlıktandır, kuramsal olarak çoğunlukla tam eşitliğe sahiptir, *zimmi* ayrıcalıkları ve bağışıklıkları yoktur. Dil ve kültür bakımından Araptır ve başka ülkelerde aynı dil ve kültürü paylaşan insanlarla güçlü bir ortak kimlik duygusuna sahiptir.

Arapça konuşulan ülkelerin en birleşmiş ve homojeni olan Mısır'da bile çeşitli kimlik düzeyleri vardır. Kahireli bir Müslüman farklı durumlarda kendini antik çağların firavunlarına kadar uzanan bir tarihe sahip bir ülkenin binlerce yıllık geçmişiyle gurur duyan bir Mısırlı olarak; ülke, ırk ya da din farkı gözetmeksizin Arap dil ve kültürünü paylaşan herkesle ortak kimliği paylaşan bir Arap olarak; ya da komşu Kıptileri -ki, köken olarak Mısırlı ve dil ve kültür olarak Arap, ama Hristiyanlardır- kardeş kabul etmezken ta Bangladeş ve Endonezya'daki Müslümanları kardeş olarak kabul eden bir Müslüman olarak görebilir. Mısır'ın çağdaş tarihi bu fark-

lı kimliklerin ve bunların esinlendirdiği değişen farklı ideolojilerin etkileşimini yansıtmaktadır.

Büyük çeşitlilikler olan başka ülkelerde kimlikler bu durumlarına uygun olarak daha karmaşıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun halef devletlerinden biri olan Irak Krallığı ve daha sonra Irak Cumhuriyeti'nde bir yurttaş kendini dinine göre tanımlayabilir. Yeni Irak devletini oluşturan eski Osmanlı vilayetleri Musul, Bağdat ve Basra'nın eski ve ayrı yerel gelenekleri vardır. Bir insan kendini etnik olarak Arap veya Kürt olarak tanımlayabilir; Kürtlerin İslam öncesi çağlara kadar uzanan kökleri, Arapların ise diğer Arap ülkelerine en azından duygu bağları vardır. Yine bu tanımlama dinle, Müslüman veya Hristiyan olabilir ki, Müslümanlar Sünni ve Şii, Hristiyanlar Nesturiler ve Uniates olarak bölünürler. Babil sürgünü günlerine uzanan Yahudi azınlık ise artık hemen hemen tümüyle kaybolmuştur.

Filistinlinin seçimi ise daha az kesindir. Irak ve Suriye gibi Filistin Mandası da eski Osmanlı eyaletlerinden oluşturulmuş ve sınırlarını mandater devletler belirlemiştir. Filistin Mandası Suriye gibi, ancak Irak'ın aksine, kendi içinde bölünmüştü. Fransızlar Suriye'de ayrı bir Lübnan Cumhuriyeti kurmuşlar, geri kalan bölgede Suriye adını korumuşlardı. İngilizler ise Filistin'de Ürdün Filistini'ni ayırmışlar, burada önce bir Arap emirliği, sonra da monarşisi olacak olan Ürdün'ü kurmuşlar, Filistin adını belirli bölgelere vermişlerdi. 'Filistinli' ve 'Ürdünlü' arasındaki fark milli ya da coğrafi olmaktan çok tarihi ve ideolojiktir. Hem Filistin hem de Ürdün eski Arap döneminde Roma Palestina Prima ve Palestina Secunda'sına tekabül etmekteydi, ama ikisi de denizden çöle kadar uzanıyordu ve aralarındaki coğrafi sınır dikey değil, yataydı. Bu yüzyılda her iki ad da Şeria nehrinin iki yanında da kullanılmıştır. İngiliz Mandasının 1948'de sona ermesinden sonra Ürdün kimliği Haşimi monarşisine sadakat anlamına gelmiştir. Filistin adı ise kimine göre İsrail'in yanında, kimine göre İsrail'in yerinde bir Filistin devleti isteğini belirtmektedir. Günümüzde Ürdünlüler ile Filistinliler arasındaki farklılıklar eski bölgesel özellikler, yakın zamanın ve günümüzün deneyimleri ve ideolojik ve siyasal seçimler karmasıdır.

Farklı geçmişlerin yeniden canlandırılması kimi zaman sadakat ve hatta kimlik çatışması yaratabilir. Egiptooloji bulgularını öğrenmelerine kadar Mısırlıların çoğu Firavun hakkında sadece Kuran'da okuduklarını bilirlerdi ve Kuran'daki Firavun imajı da Tevrat'takinden pek farklı değildi. Hristiyanlar ve Yahudiler için olduğu gibi Müslümanlar için de Firavun zalimliğinin ve baskının putperest simgesi, Beni İsrail'in kahramanları oldukları hikayenin kötü kişisidir. Ancak Mısır okullarında okutulan tarihlere Egiptooloji bulgularının eklenmesiyle sıradan Mısırlıya yeni bir Firavun imajı ve-

rilmiştir: ülkesinin büyük ve şanlı geçmişinin kahramanı, meşru milli gurur kaynağı. Okul kitaplarının Firavunu ile Kuran'ın Firavununun birbirleriyle bağdaşması imkansızdır ve Mısırlılar İsrail'in günümüzdeki çocuklarıyla savaşa girdiklerinde bu gerilim daha da artmıştır. Dindar Müslümanlar için Kuran'daki Mısırdan hicret hikayesinin Beni İsrail'i ile şimdi olduğu gibi Hz. Peygamber zamanında da aynı adla anılan Yahudiler arasında pek bir ilişki yoktur. Onlar Hz. Musa'nın müritleriydi ve Hz. Musa Hz. Muhammed'den önce gelen peygamberlerden biri olduğu için Hz. Muhammed'in tamamladığı İslamiyeti oluşturan ilahi vahiylerin bir parçasıydı. Cumhurbaşkanı Sedat'ın fanatik katili gururla, "Firavun'u öldürdüm," dediğinde kuşkusuz yeni Mısır yurtseverliğinin değil, geleneksel dini literatürün firavunundan söz etmekteydi. Mısır'ın farklı geçmişleri arasındaki gerilim hâlâ devam etmektedir.

Kimi zaman sorun iki geçmişi olan tek ülke değil, aynı geçmişte hak iddia eden iki ülkedir. 1980-1988 İran-İrak Savaşında her iki taraf da 636 veya 637 yılındaki Kadisiyye Savaşına atıfta bulunmuşlardır. Olayların gidişatı konusunda genel bir kabul vardır. Arabistan'dan çıkan bir Arap Müslüman ordusu Sasani Şahı'nın ordusuyla karşılaşmış ve böylece İran'ı fetih ve İslamlaştırma yolunu açmıştır. Saddam Hüseyin için bu Arapların İranlılar üzerindeki büyük bir zaferi ve İranlılarla savaşlarında Iraklılar için bir milli gurur ve teşvik kaynağıydı. İranlılar içinse Müslümanların Araplar, kafirlerin Persler olması önemli değildi. Kadissiye kutsal bir olaydı, gerçek dinin dinsizlik üzerindeki zaferiydi, İran ve halkının İslamlaştırılmasının yolunun açılmasıydı. Böylece her iki taraf da Kadissiye zaferini meşru olarak ve şerefle kabul etmekteydiler; sorun o eski savaşın ve modern savaşın taraflarını nasıl tanımladıklarına bağlıydı.

İrak ile İran arasındaki savaş etnik ve mezhep cazibesinin çekiciliğinin ve belki de yurtseverce sadakatin gücünün yetersizliğini ilginç bir şekilde gözler önüne serilmesiydi. Iraklılar İran'a girdiklerinde İran'ın Arapça konuşan Kuzistan eyaleti halkının kendilerini sevinçle karşılayacaklarını umuyorlardı. Ancak böyle bir şey olmadı ve halk İran'a sadık kaldı. İranlılar da karşı saldırıya geçtiklerinde Irak'm geniş Şii nüfusunun Şii İslam Cumhuriyeti davasının yanında yer alacağını ummuşlardı. Bazıları bunu yaptıysa da, Irak Şii-lerinin çok büyük bir çoğunluğu ülkelerine sadık kalmışlardır.

Sadece İran ve Mısır gibi eski milletlerde değil, Ortadoğu'nun her yanında, hatta en yeni ve en yapaylarında bile, devlet yine siyasal sadakat ve kimliğin birincil odak noktası olma yolundadır. Bazı bakımlardan benzediği Güney Amerika gibi Arap dünyası da çok sayıda ayrı devletten oluşur. Bu devletlerin dil ve kültürde, din ve toplumda, tarih ve kaderde pek çok ortak yanı vardır. Güney

Ülke

Amerika'da olduğu gibi burada da imparatorlukların yıkılmasından sonra daha büyük bir birlik yaratma fırsatı doğmuştu. Ancak bunu yapmadılar ve o an geldi geçti. Okuryazarlığın artması ve iletişimdeki gelişmelerle dil ve kültürde daha büyük bir birlik olacağı kuşkusuzdur. Politikada ise kaderleri ayrı siyasal devletlerle millete doğru gitmektir. Sömürgeci asker ve yöneticilerin ve imparatorluk diplomatlarının Ortadoğu ve Kuzey Afrika haritasında çizdikleri çizgiler artık katılmıştır ve bunların bölme ve sınırlama güçleri daha uzun bir süre devam edecektir.

BÖLÜM 5

Millet

Millet sözcüğü, İngilizcede bile, önemli pek çok değişikliğe uğramıştır. *Oxford English Dictionary*'deki tanımlardan biri şöyledir: "Ortak geçmiş, dil veya tarihle belirlenen, genelde ayrı bir siyasal devlete sahip ve belirli bir toprakta yaşayan belirli bir ırk veya halk topluluğu." Ama bu geçmişte her zaman böyle değildi ve günümüzde de hep böyle kalmamıştır. Ortaçağ üniversitelerinde 'milletler' çeşitli kökenlerden gelen öğrencilerin geldikleri yerlere göre yerleştirildikleri yatakhanelerdi. Bu geliş yerleri aynı ülke içindeki eyaletler de olabilirdi. Çağdaş Amerikancada millet sözcüğünün toprak ve egemenlik belirten bir yanı vardır. Millet sözcüğü 'Milletler Cemiyeti' ve 'Birleşmiş Milletler'de bu anlamda kullanılır. Yeni bağımsız bir ülke, nasıl yapılandığına ve milli kimliğinin eskiliğine bakılmadan 'yeni millet' olarak tanımlanabilir.

Batı dünyasında milliyet ve devletin eş olduğu ya da olması gerektiği, millete ve devlete sadakatin bir arada olması ve böyle değilse bunun düzeltilmesi gereken bir kusur olduğu fikri giderek kabul görmüş ve benimsenmiştir. Hakim olan çağdaş düşünceye göre milliyetçiliğini devlet içinde gösterememiş bir millet eksiktir; milli olmayan, sadece imparatorluk veya hanedanlık olan bir devletin temelinde bir sakatlık vardır ve akıbeti çökmektir.

Bu tartışmamızda millet terimi toprak ve egemen devletlik anlamları dışında kullanılmıştır. Bu anlamda millet ortak bir dil ile ortak bir geçmişe sahip ve paylaşılan bir tarih ve kadere olan inançla bir arada bulunan bir insan topluluğudur. Bunlar bir gereklilik değilse de, genelde belirli bir toprak üzerinde yaşarlar; yi-

ne kendi adlarına bağımsız olabilirler, ya da olmasalar bile ortak olarak kabul edilebilecek dört sözcük kullanır: *leom*, *umma*, *'am*, *goy* Bunların dördü bağımsızlık özlemi beslerler. Bu tanımla Ortadoğu'nun halkları arasında milliyetçiliğin evrimini anlamak kolaylaşacaktır. Bu amaç içinse Ortadoğu terimlerini incelemekte yarar vardır.

Tevrat'ta bunlar çeşitli bağlamlarda hem millet hem de halk anlamında kullanılmıştır; sonuncusu dahil dördü de hem Yahudiler hem komşuları için kullanılır. Böylece Çıkış'ın çok iyi bilinen bölümünde (19: 6) İsrailoğullarına "siz kahinler krallığı ve mukaddes millet olacaksınız" der; burada millet olarak çevrilen sözcük *goy*'dur. Daha sonraki kullanımda bunun çoğulu olan *goyim* İsrail'den başka milletler anlamına gelmiştir. Çağdaş İbranicede *leom leumi* olmuştur ki, bu da *Bank Leumi* (millet bankası) ve *leumanut* (milliyetçilik) olarak görülür. Kuşkusuz bunlar Batılılardan alınma sözcüklerin çevirileridir. İsraililerin taşımakla yükümlü oldukları kimlik kartlarında devletin resmî dilleri olan İbranice ve Arapça iki satırda kimlik belirtilir. Bunlardan biri yurttaşlıktır (İbranice *ezrahut* ve Arapça *cinsiyye*) ki, bu devletin bütün yurttaşları için aynıdır: İsraili. İbranice *leom* ve Arapça *kavmiyye* olan diğeri ile etnik milliyet belirtilmiştir ki bu da Yahudi ya da Araptır.

Kavmiyye terimi şimdi Arapçada etnik milliyet veya milliyetçilik ve özellikle de pan-Arap anlamında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak bu epey yeni bir sözcüktür ve daha şimdiden pek çok anlam değişikliğine uğramıştır. Grup kimliğini belirten klasik Arapça sözcükleri *umma* ve *milla*'dır. Bunların her ikisinin de benzerleri İbranice ve Aramcada vardır ve büyük bir olasılıkla o dillerden alınmışlardır. Her ikisi de Kuran'da geçer. *Umma* dili, mezhebi veya davranışı ile belirlenmiş olan bir gruptan başka bir şey değildir. Toplulukların tümü veya bunların alt grupları için geçerli olabilir. İslamiyetin yayılmasıyla Arapların *umma*'sı Hz. Muhammed'in *umma*'sı olmuştu ve mümin olmayan Arapların dışarıda tutulduğu bu din ile tanımlanan topluma Arap olmayanlar Müslümanlığı kabul ederek girebilirlerdi. Terimin bu kullanımında Yahudilerin, Hristiyanların ve diğerlerinin kendi *umma*'ları vardı.

Genel kabul gören bu dini yeniden tanımlamaya rağmen *umma* eski, etnik anlamında kullanılmaya devam etmiştir. Klasik Arapçada çeşitli *umma*'ların üstün ve eksik yanlarını kıyaslayan metinler vardır. Tartışılan gruplar kimi zaman Araplar, İranlılar ve Türkler, Hintliler ve Çinliler, Afrikalılar ve Avrupalılar gibi etnik; kimi zaman Yahudiler, Hristiyanlar, Zerdüster gibi dinidirler. Yazarın amacı çoğunlukla belirli değildir. 'İranlılar'dan söz ederken eski Pers dini taraftarlarını mı kast etmektedir, yoksa kendi zamanının Müslüman İranlıları da bunun içinde midir? Araplardan söz ederken Hı-

ristiyanları da almakta mıdır? Bu sorulara farklı yanıtlar verilmiştir. Farsça ve Türkçede diğer Kuran terimleriyle birlikte benimsenen *umma* terimi saf dini anlamını korumuştur ve günümüzde pek kullanılmamaktadır. Çağdaş Arapçada ise eski milli anlamına yeniden kavuşmuştur ve özellikle milliyetçi bir söylemde, ülke ya da inanç ayrımı yapılmadan büyük Arap milleti anlamında kullanılmaktadır. Ancak dini anlamı da dini söylemde kullanılmaya devam ettiğinden sonuçta kaçınılmaz karışıklıklar çıkabilmektedir.

Milla sözcüğü ise aksi yönde yol almış görünmektedir. Tevrat'ta 'sözcük' veya 'ifade' anlamıyla sık sık geçer. Eski Yahudi ve Hristiyan Aramca metinlerinde *milta* veya *mellta* biçimiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Bazı Hristiyan metinlerinde Yunanca *logos* sözcüğünün eşdeğeri olarak görülür. Kuran'da belki de Tanrı kelamını belirli bir yolda izleyen anlamında dini bir grubu anlatır. Bunlar içinde Yahudiler, Hristiyanlar, diğer eski zaman peygamberlerini izleyenler ve hatta kafirler de vardır. Daha özel olarak da 'İbrahim'in dini' (*millat İbrahim*) olarak Hz. İbrahim tarafından kurulan ve Hz. Muhammed tarafından nihai mükemmeliyetine getirilen din için kullanılır. Klasik Arapçada sözcük öncelikle İslam için olmakla birlikte, sadece onunla sınırlı kalmayan dini bir topluluk demektir. *Milla* günümüz Arapçasında fazla kullanılmamaktadır.

Diğer Arapça sözcüklerle birlikte sözcüğü alan Türkçe ve Farsçada sözcük çağdaş kullanımda tümüyle yeni anlamlar almıştır. Farsça *millat* ve Türkçe *millet* uzun bir süre Kuran'daki dini toplum anlamında kullanılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sözcük resmen kabul edilen dini topluluklar için kullanılan teknik terimdi; bunlar kimi zaman *millet-i hakime* olarak adlandırılan Müslümanlar, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Daha sonra buna diğer bazı Hristiyan mezhepleri de eklenmiştir. Sözcük İran'da da benzer bir anlamda kullanılmıştır. Her iki ülkede modern milliyetçi fikirlerin gelişmesiyle *millet*, milleti belirtmek için benimsenen sözcük olmuş, buna *milli*, *milliyet* ve *milliyetçi* sözcükleri eklenmiştir. Osmanlı döneminin sonlarına doğru Batı 'enternasyonal' sözcüğü karşılığı olarak *beynelmilel* kullanılmıştır. Modern Türkçede bunların yerine büyük aşiret anlamına gelen Altayca terimi *ulus*'tan *uluslararası* sözcüğü türetilmiştir.

Klasik Ortadoğu literatüründe etniklik tartışmaları genellikle köken ya da istihdam, yani aşiret veya köleler bağlamındadır. Kölelerden çoğu geldikleri aşiretlerle tanımlandıkları için bu ikisi çoğunlukla birbirlerine bağlıdır. Etnik kategori veya farklılık tartışmalarının çoğu köle satın alınmasında görülür. Köleleri etnik kökenlerine göre ayıran, her grubun meziyetlerini ve kusurlarını sıralayan ve hizmetkâr, cariyeye ve asker gibi başlıca görevlerine uygunluklarını inceleyen epey geniş bir literatür vardır.

Etnik farklılıklar askeri ve daha az olmakla birlikte devlet memurluğu kurumları bağlamında da sözkonusu edilir. Böylece örneğin Ortaçağ Kahiresi'nde Fatimi halifelerin sarayında beyazlarla siyahlar, Türklerle Berberiler ve bunların herbiri içindeki hasım gruplar arasında rekabetlerden ve çatışmalardan söz edilir. Yine bunun gibi Osmanlı devletinde Balkan ve Kafkasyalı köleler ve her grubun içindeki farklı unsurlar arasında rekabet ve çatışmalar vardı. Bu grupların kalıntılarına -Avrupa'dan Boşnaklar ve Arnavutlar, Kafkasya'dan Gürcüler ve Çerkezler- eğer Müslümansalar Türk olarak kabul edildikleri modern Türkiye Cumhuriyeti'nde rastlanır.

Yabancı milliyetçi ideolojilerin ortaya çıkması, ve özellikle saygın dini terimlere yeni milliyetçi, ve böylece de dini olmayan bir anlam yüklenmesi bu yeni fikirleri bölücü ve yıkıcı görenler arasında muhalefeti uyandırmakta gecikmedi. Türk anti-milliyetçilerinin aşiret ya da fraksiyonel sadakatin negatif anlamıyla *kavmiyye* ya da Türkçe biçimiyle *kavmiyet*'i ilk kullananlar olmaları ilginçtir. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlıları yazı ve klasik dillerinde tipki Batı'nın Latince ve Yunancayı kullandığı gibi Arapça ve Farsçayı kullanırlardı; ve böylece de Arapların ve İranlıların bilmedikleri pek çok Arapça ve Farsça sözcük yaratmışlardır. Bunlardan *kavmiyya* gibileri de böylece anlam değişikliğine uğramışlardır.

Modern Arapçada *kavmiyye*'nin pozitif bir anlamı varsa da, büyük Arap birliğini destekleyenler bölgesel kimlikleri kınamak için başka terimler kullanırlar. Bunlardan biri eski zamanlarda aşiret veya etnik dayanışma için pozitif olarak kullanılan *asabiyya*'dır. Daha çok kullanılan bir kınama sözcüğü 'halk' anlamına gelen *sab*'ın çoğulu olan *suub*'dan türetilen *suubiye*'dir. Arapçada *sab* olumludur ve genelde milliyetçiden çok popülist bir anlama sahiptir. Bu daha sonraki anlamını on dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyılda yabancı işgal ve hakimiyetine karşı mücadeleler sırasında kazanmıştır. Bu mücadeleler bölgesel olduğu için terim de bölgesel bir içerik kazanmış olup Misir *sab*'ından, Suriye ve Filistin *sab*'ından söz edilmiştir. Daha yakın zamanlarda *sab* sıradan insanlar kütlesini belirtmek için sosyo-ekonomik anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Buna kıyasla *su'ubiyye* her zaman kesin olarak negatiftir. Ortaçağ kullanımında fethedilen halkların, özellikle de İranlıların, Arap hakimiyetine karşı milli kimliklerini yeniden kazanmak ve milli onurlarını elde etmek için yaptıkları mücadele anlamına gelirdi. Modern çağlarda ise çeşitli Arap ülkelerinde Arapların bir tek büyük birliğine karşı ayrılıkçı veya yöresel eğilimleri belirtmek için kullanılmaktadır.

Ortadoğu pek çok şeyde olduğu gibi milli kimliklerinde de bir devamsızlık ve çeşitlilik örneği gösterir. Kutsal Kitap antik çağda

bölgede yaşamış olan büyüklü küçüklü pek çok milletin adlarını ve bazı unsurlarını korumuştur. Modern çağlarda diğer eski Ortadoğu metinlerin bulunması ve çözülmesi yeni adlar getirmiş ve eski adlar konusunda bilginizi artırmıştır. Babil ve Asur, Mısır ve Pers gibi adların bazıları kimi uzun ömürlü olup imparatorlukları fetretmiş olan devletleri kuran insanların yaşadıkları yerlerdir. Bazıları ise bir atanın adını almış aşiretlerdir. Bunlar Ortadoğu'nun çöl ve yaylalarında dolaşıp durmuşlardır ve kurdukları devletler veya prenslikler geçici olmuştur. Jebusitler, Amalekitler ve Amonitler de bunlardandı.

Beni İsrail ya da İsrailoğulları da bunlardan biriydi. İsrail on iki kavim kuran on iki oğlun babası Yakub'un adıydı. Bunlardan biri olan Yuda'nın adı hem Roma'nın Judaea bölgesinin hem de Musevi dininden olanı gösteren modern Yahudi sözcüğünün kaynağıdır. İlginç bir nokta da, 'Yahudilik' teriminin on birinci yüzyıla kadar hiçbir İbrani metninde yer almamasıdır; terim ilk olarak Fransa'da kullanılmıştır. Terim ilk olarak Yunancada Maccabee'lerin kitabında *ioudaismos* olarak yer almıştır. Kullanılışına bakılırsa bunun bir dinin adından çok bir Yahudi yaşam biçimi anlamına geldiği anlaşılır. Bu şekliyle de Hristiyanlık teriminin bir Hristiyan yaşam biçimi anlamını taşıyan en eski kullanımına -Yunanca *christianismos*-benzer.

Eski Ahit'te yer alan diğer milletlerden pek azı millî varlıklar olarak Ortaçağ'dan Modern Çağ'a geçebilmişlerdir. Bunlardan en önemlisi Arap olarak tanınan akraba gruplardır. Bu ad Tevrat'ta ve diğer eski ve klasik metinlerde birkaç kere geçer. Kimi zaman Arabistan yarımadası ya da yarımadanın kuzey bölgelerinin kastedildiği coğrafi bir yer adıdır. Ama çoğunlukla da Irak, Suriye ve Filistin'in çöl olan sınırlarında yaşayan, ama bu ülkelerin sakinleri olmayan aşiret halkları kastedilmektedir. Arap adı ilk kez olarak miltattan önce dokuzuncu yüzyıl ortalarında bir Asur yazıtında geçer; burada Asurluların isyancı aşiret reislerini yenilgiye uğratmaları anlatılır ve bu reislerden biri 'Aribi Gindibu'dur. Eski yazıtlarda, özellikle de sınır aşiretleri reislerinden alınan haraçların veya bunlardan ayaklananlara cezalandırıcı seferler gönderildiğinin kayıtları bulunanlarında sık sık Araplardan söz edilmektedir. Arap adı Asur ve daha sonra Pers yazıtlarında, Talmud metinlerinde ve daha çok sayıda Yunanca ve Latince yazılarda geçer. Geç Hristiyan öncesi ve erken Hristiyan yüzyıllarından kalma Güney Arabistan uygarlığı yazıtlarından günümüze kalanlarda da Arap sözcüğüne rastlanılmaktadır. Bunlarda terim yerleşik nüfustan ayrı olarak göçebeleri belirtmektedir. 'Arap' bedevi ve kimi zamanda baskıncı olarak görülür. Arap adının Araplarca kullanılması dördüncü yüzyıldan kalma ve kuzey ve orta Arabistan göçebelerinin liderinin

ölümünü ve başarılarını anlatan bir yazıtta görülür. Burada bu lider kendinden 'Bütün Arapların Kralı' olarak söz etmektedir. Bu yazıt aynı zamanda Arap dilinin bilinen ve günümüze kalmış en eski örneğidir.

Pers adı İbranicede *Paras*- Hezekiel'de iki yerde (27: 10 ve 38: 5) geçer ve diğer uzak yerlerle birlikte bilinen dünyanın dış sınırlarını belirtmek için kullanılır. Persler Belsazar'ın şöleninde duvardaki yazıda daha dramatik bir şekilde ortaya çıkarlar: *mene mene tekel u-pharsin*. Yazı yorumlanınca talihsiz Babil prensine kendisinin yeterli bulunmadığı ve krallığının Medler ve Persler arasında bölüneceği bildirilir (Daniel 6: 25-28). Tevrat'ın sürgün sonrasını anlatan kitapları Perslerin milattan önce altıncı yüzyıldaki fetihlerini Tanrı'nın iradesinin yerine getirilmesi olarak yansıtırlar. Bu en güçlü olarak İsay'a'da (44: 28 ve 45: 1) Pers kralı Kurus'tan Tanrı'nın çobanı ve hatta Tanrı'nın mesihi (İbranicesi *mashiah*) olarak söz edilmesinde ortaya çıkar.

Perslerle Yunanlılar ve daha sonra Romalılar arasındaki savaşlar Perslere klasik tarih ve edebiyatta önemli bir yer kazandırmıştır. Eski Pers yazıtlarının günümüzde çözülmesine kadar İslamiyet öncesi İran hakkındaki bütün bilgiler klasiklerden ve Tevrat'tan gelmekteydi. Ve bunların ikisi de Müslüman İran'da okunmazdı.

'Türk' adı ilk olarak Çin ve kısa bir süre sonra da Bizans yazılarında görülür. Altıncı yüzyıl Çin tarihlerinde Çin sınırından batıya Orta Asya'ya kadar uzanan güçlü bir imparatorluk kuran Tu Ki-u'dan söz edilir. Bizans tarihlerinde aynı halk Tourkoi olarak adlandırılır. Hagan adındaki reislerinin 568 yılında Konstantinopolis'e bir elçi göndererek Perslere karşı imparatorun desteğini istediği belirtilir. Bundan sonra çeşitli Orta Asya Türki aşiretlerinden ve imparatorluklarından Uzak Doğu ve Orta Doğu komşularınca sık sık söz edilmektedir. Türklerin kendilerini tanımlamak için anlaşılabilir bir Türk diliyle Türk adını kullanmaları kuzey Moğolistan'da Orhun Nehri yakınlarında bulunan yazıtlarda görülmektedir. Bu yazıtlar sekizinci yüzyıldan kalma olup Çin'den Pers sınırlarına kadar uzanan kısa ömürlü bir Türk imparatorluğunun resmi tarihini içermektedir. Bir süre sonra Aramiceden alınma bir alfabeyle Orta Asya'da çeşitli Türk metinleri görülmektedir. Bunların içinde hem Hristiyan hem Budist metinlerinin bulunması Türklerin Ortadoğu ve Asya dinleriyle tanışmalarının derecesini ortaya koymaktadır. Ancak Türklerin tarihteki önemli rolleri Müslüman olarak İslam topraklarında olacaktı.

Türkler Ortadoğu'ya önce Arap ve Pers baskıncılarının Orta Asya'da sınır ötesine yaptıkları baskınlarda ele geçirilmiş köleler olarak girdiler. Askeri nitelikleri nedeniyle bu kölelere çok değer veriliyordu. Çok geçmeden halifelerin ve İslam sultanlarının orduların-

da çok önemli ve hakim bir duruma yükseldiler. Türk köle askerlere zamanla Türk subaylar ve daha sonra Türk generaller komuta etmeye başladı. Bunlar bir süre hizmetinde oldukları prenslere sadakatleriyle ünlendiler, ancak bölünme ve anarşi başlayınca önce yöneticiler, sonra valiler ve en sonunda hükümdarlar olarak bağımsız roller üstlendiler.

Türkler bir zaman hükmettikleri insanlar arasında yaşadıkları Ortadoğu topraklarında küçük bir yabancı azınlık olarak kaldılar. Ama Türk boyları Orta Asya'dan İran'a ve daha doğuya göç etmeye başladığında bur durum değişti. Bu yeni gelenler köle ya da maceracılar değil, yerleşik halk arasına yerleşen özgür insanlardı ve bazı bölgelerde halkı kendi Türk kültürleri içinde özümsemişlerdi. Ortadoğu'nun tümünde yaklaşık bin yıl sürecek bir hakimiyet kurdular. Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar bir dizi millet-devletin yanı sıra yabancı yönetimi altında önemli bir Türkçe konuşan nüfus bıraktılar.

Literatürde yansıtılmasına bakılırsa Arapların Türklere karşı tavırları pek çok evreden geçmiştir. İlk ilişkide Türkler ilkel ve kaba, ancak 'soylu vahşi'nin kusurlarının yanı sıra erdemlerine de sahip insanlar olarak görülmüştür. Askerî bir rol üstlendikçe de önce cesur ve şerefli askerler olarak, sonra askerler yönetici olunca da haşin zalimler olarak yeni imajlar elde etmişlerdir. Ancak ortaçağlarda Türklerin Ortadoğu'ya gelmeleri bir beladan çok bir lütuf olarak görülüyordu. Arap tarihçilerinin en büyüğü olan İbn Haldun şöyle yazıyor:

Devlet çöküşe geçtiğinde... Allah dini son soluşunu vermekten kurtardı... Bunu Müslümanlara Türk milletinden kendilerini savunacak yöneticiler ve sadık yardımcılar göndererek yaptı... İslamiyet onlar aracılığıyla kazandığı iyiliklerin sevinci içindedir ve krallığın dalları gençliğin tazeliğiyle yeşermektedir...

Bu görüş istisna değildi, ama ittifakla da kabul edilmiyordu. Pozitif imajlar kadar negatifleri de vardı, ama İslamiyetin batıdan Hristiyan Haçlılar ve doğudan putperest Moğollar tarafından saldırıya uğradığı bir çağda Türkler dinin kurtarıcıları olarak görülmüşlerdi. Her iki düşman da yok olunca -Haçlılar yenilmiş ve kovulmuş, Moğollar İslamlaştırılmış ve asimile edilmiş- Arapça ve Farsça konuşan halklar, içlerinden kimisinin barbar bir hakimiyet olarak gördüğü şeyin giderek farkında olmaya başladılar.

Kuşkusuz bu farklı etnik gruplar arasında her zaman rekabet ve zaman zaman da düşmanlıklar vardı ve bunlar Arapça, Farsça ve Türkçe etnik karalamalar ve şakalara da yansımaktadır. Modern çağda bu düşmanlıklar yoğunlaşmış ve hatta yeni milliyetçi ideolojilerin etkisiyle sistematik bir hal almıştır.

Geleneksel toplumda hakim hanedanı ve seçkinleri halk çoğunluğundan ayıran etnik bir farklılık, hepsinin İslam kardeşliği içinde birleşmiş olmaları kaydıyla, garip ya da rahatsız edici bulunmazdı. Osmanlı İmparatorluğu tarihinin büyük bir kısmında Osmanlılar büyük bir Müslüman devletin meşru yöneticileri olarak kabul edilmişlerdi ve yönetici seçkinler arasına girmek Müslüman olan ve Türk dilini kullanan bütün Osmanlı uyruklarına açıktı. Bunların bile kimi zaman istisnaları olabiliyordu. İmparatorluğun Türkçe konuşmayan -ve daha çok Arapça konuşan- Müslüman yurttaşlarına bunun bir İslam'dan çok Türk imparatorluğu olduğu ve bu nedenle kendilerinin Osmanlı devletinin eşit yurttaşlarından çok tabi halkı oldukları fikri ancak on dokuzuncu yüzyıl sonlarında yerleşmiştir.

Araplar arasında Türk aleyhtarı duygu ciddi bir boyutta ilk kez Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkmıştır ve bu yabancı etkilerden kaynaklanmıştır: bir yandan milliyetçilik ve bunun sonucunda yabancı Türk hakimiyetinde ezilen çok daha büyük Arap milleti; ve diğer yandan, dış güçlerin doğrudan doğruya kışkırtması ve müdahalesi. Bu güçler zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını ve topraklarının parçalanmasını sağladılar. Ve bunu yaparak daha büyük bir Arap milleti değil, bir dizi Arap devleti yaratmış oldular.

BÖLÜM 6

Devlet

İnsanlar kimliklerini ülkeleri, milletleri, kültürleri, dinleri ile tanımlayabilirler, ama borçlu oldukları sadakat ancak vergi toplayan, ordu kuran, memur istihdam eden, yasaları uygulayan devlettir. Bir bakıma bu, hükümdarlar otoriteyi sadece ele geçirmeyi değil, başkasına vermeyi de öğrendiklerinden bu yana hep böyledir. Bürokratik devlet herhalde Ortadoğu'da dünyanın başka yerinde olduğundan eskidir. Antik çağlardan günümüze kadar olan gelişme aşamalarında devletin gücü biri su-vadi toplumlarında sulamanın kontrolü, diğeri petrol gelirine bağlı ekonomilerde paranın yönetimi ile su ve petrol tarafından desteklenmiştir. Çağdaş nakliye ve denetim, hakimiyet ve baskı teknolojileri devletin uyrukları üzerindeki gücünü daha da artırmıştır. Günümüzde başka pek çok yerde olduğu gibi Ortadoğu'da bir kişinin kimliğini diğer unsurlardan çok kendisini yöneten devlet belirler.

İslamiyetin yayılmasından sonraki dönemin büyük bir bölümünde Ortadoğu'da sadece İslam devletleri olmuştur. Pers İmparatorluğu baştanbaşa fethedilmişti; Bizans İmparatorluğu il il geriye itilmiş ve sonunda Türklerin Konstantinopolis'i almalarıyla yok olmuştu. Haçlıların Yakın Doğu'da kurdukları devletler bir süre ayakta kalmışlarsa da, sonunda yıkılmışlar ve toprakları yine İslam dünyasına katılmıştı.

Prensip olarak bir tek evrensel İslam devleti vardı. İdeal ve hatta bir süre uygulanmış da olan, İslam inancı ve hukuku ile bağlı ve tek hükümdar olan Halife yönetiminde bir tek Devletti. Bu ideali gerçekleştirme isteği İslam tarihinin yüzyıllar boyunca sık sık

tekrarlanan ve güçlü bir etkeni olmuştur. Ancak ilk yüzyıllardan sonra bu asla böyle olmamıştır. Bir değil birçok devlet; bir değil, barış, ticaret, diplomasi ve savaşta karşılıklı etkileşen birçok hükümdar vardı.

Bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir tür İslam uluslararası hukuku gerektiği açıkça görülüyordu. Şeriat Hukuku kitaplarında uluslararası hukuk tartışmaları sadece İslam devleti ile -bir tek İslam devleti- Müslüman olmayan devletler arasında ele alınmıştır. Ancak pek çok İslam devleti vardı ve İslam hukuku da buna diğer kabul edilemeyen gerçeklere yaklaştığı gibi, yani *hile-i şeriye* ile yaklaşmıştır. Bu amaç için kullanılan yöntem olayın eşkiyaya ve isyancılara karşı yürütülen meşru savaş olarak ele alınmasıdır. Hukuk burada kesin bir ayırım yapmaktadır. Eşkiya suçlu olarak davranılacak ve cezalandırılacak kişilerdir. Diğer yandan isyancılar hukuki bir kategori olarak görülürler, vergi alma ve adalet dağıtma dahil belirli hakları vardır. 'İsyancılara karşı savaş' ilkesinin uygulanmasından burada bir tür İslamiyet içi uluslararası hukuk olup bunun İslam devletleri arasındaki ilişkileri düzenlediği görülmektedir. Bu durum kimin meşru hükümdar, kimin isyancı olduğu sorusunu gayet elverişli biçimde yanıtsız bırakıyordu ve doğal olarak herbiri kendini meşru hükümdar, karşısındakini isyancı olarak görüyordu. Böylece barışta ve savaşta Müslüman devletler arasındaki ilişkiler hukuken mümkün ve aralarındaki anlaşmalar geçerli ve uygulanabilir olmaktaydı.

Buna bir örnek verelim: 1555'te İran Şahı ile Osmanlı Sultanı arasında uzun bir savaşın sonunda yapılan Amasya Antlaşması tarihçiler tarafından o dönemin Ortadoğusu'nun en önemli uluslararası antlaşmalarından biri olarak kabul edilir. Ancak Osmanlı antlaşmalar arşivine bakılacak olursa Amasya Antlaşmasının burada olmadığı görülür. Çok yakın zamana kadar bu antlaşmalar koleksiyonlarında sadece Osmanlı İmparatorluğu ile Hristiyan devletler arasındaki antlaşmalar bulunuyordu. Baska bir Müslüman devlet hukuki bir gerçek değildi. Sultan'ın bakış açısından Şah bir asiydi; Şah'ın bakış açısından Sultan bir asiydi ve soruyu yanıtsız bırakmayı kabul etmişlerdi.

Şimdi on beşinci yüzyılına girmiş olan İslam dünyası bir milyarlık bir nüfusu ve pek çok kıtada büyük toprakları içermektedir. Son büyük evrensel İslam imparatorluğu olan Osmanlıların 1918'de çöküşünden sonra birlik hayali bir süre terk edilmiş ve Müslümanlar değişen koşullara uyum sağlamaya çalışmışlardır. Sorun tümüyle yeni sayılmazdı. Özgün halifeliğin yıkılışı günlerinden bu yana Müslüman halkla kuramda olmasa bile gerçekte ayrı politik varlıklara bölünmüşler, politik kurumlar yaratmışlar ve politik eylemler yapmak üzere örgütlenmişlerdi. Peki, bunu nasıl yapmışlardı?

Bu soruların yanıtı geçmişte kök salmış ve günümüzde hâlâ pek faal olan bazı gelenekler ve kurumlarda bulunabilir. Bunlardan biri Devlettir; millet veya ülke değil, toplumun bütünleşmiş ve buyurucu gücü olan Devlet ve onu kontrol eden birbirleriyle ilişkili ve etkileşim içinde olan meslekler ve çıkarlar ağı. Bir diğeri de devletin varlığı için dayandığı ordudur.

Müslüman orduları geleneksel olarak aşiretlerden toplanan askerlerden ve kölelerden oluşurdu. Bunlardan birincisi genelde kısa hizmet süreli gönüllüler; diğeri klasik Memluklardan Osmanlı Yeniçerilerine kadar yabancılardı. Böylece her ikisi de kent ve köylü nüfus kitlesinden kopartılmışlardı.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa'nın zorunlu askerlik uygulamasının kabul edilmesi köylüleri de kentlileri de ilk kez olarak devlet ve devlet otoritesini uygulayanlarla yakın ve sürekli bir ilişkiye sokmuştur. Halkın bundan önce devlet otoritesi deneyimleri vergi tahsilatı ve yasaların uygulanmasıyla sınırlı kalmıştı. Bunların ikisi de itaat gerektiriyordu. Her ikisi de sadakat duygusu gerektirmiyor ve esinlendirmiyordu. Zorunlu askerlikle sıradan insanın devlet deneyimi tümüyle yeni bir boyut kazandı. Zorunlu askerlikle sıradan insanlar ilk kez olarak devlet mekanizmasının bir parçası oldular ve yine ilk kez kendi köyleri ve yakın civarları dışındaki insanlar ve yerlerle bir ilişkiye girdiler. Subay ve daha önemlisi onbaşı ve çavuş ihtiyacı bazılarını devlet otoritesini uygulama fırsatı verirken, çoğunda da bu otoriteye katılma umudunu yarattı. Üniformalar ve armalar, bayraklar ve marşlar gibi yeni nesneler bu yeni ortak kimliğe sembolik bir biçim verdi.

Yeni ordunun yeni tür subaylara, yeni devletin çok sayıda memura ihtiyaca vardı. Devlet bunları sağlamak için daha önce din adamları tarafından sağlanan ve yönetilen ve mali kaynağını prenslerden ve diğer zenginlerden alan bir hizmet olan eğitime ilk kez olarak el attı. Yeni okullardan mezun olanlar çoğunlukla asker veya sivil olarak devlet hizmetine girdiler. Zaten okulların kurulma amacı da buydu. Yeni tip okulların mezunları bir süre memur olarak iş bulmaya çalıştılar; doktorluk yapanlar çoğunlukla memuriyette başarılı olamayanlardı.

Bütün bunlar okuryazarlıkta önemli bir artış meydana getirdi ve bu da medyanın ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Ortadoğu'nun ilk matbaa makineleri Yahudilerin, sonra da Hristiyanların elindeydi; bölgenin ilk gazeteleri İstanbul'daki Fransız sefaretî ve Bonaparte'ın Mısır'daki yönetimi tarafından yayımlanan ve Fransız İhtilalinin ürünleri olan gazetelerdi. Çoğunlukla Avrupalıların ve Hristiyan misyonerlerinin girişimleriyle çok sınırlı okuru ve etkisi olan başka gazeteler de bunları izledi. On dokuzuncu yüzyılda önce Mısır ve Türkiye'de ve daha sonra bölgenin her yanında basılan

gazeteler bunları gölgede bıraktılar. Bunlar ilk önceleri devlet girişimleri idi, devletin amaçlarını gerçekleştirmek için kurulmuşlardı. 1832'de resmî Osmanlı gazetesinde bu gazetenin imparatorluk vakanüvislerinin doğal halefi olduğu ve aynı amacı gerçekleştirmek için çıktığı açıklanıyordu: yanlış anlamayı önlemek ve bilgisizce eleştirilere engel olmak amacıyla "olayların gerçeğini ve hükümetin eylemlerini ve buyruklarının gerçek amaçlarını bildirmek için." Daha sonraları özel teşebbüs medya alanına girdiğinde bunlar devlet kontrol veya denetiminde kaldılar. Bölgenin pek çok ülkesinde günümüzde de bu devam etmektedir.

Osmanlı devletinin 1834'te milli bir posta servisi kurmasıyla gazetelerin tirajı ve daha genel olarak bölgenin çeşitli kısımları arasındaki iletişim büyük ölçüde arttı. 1855'te Kırım Savaşı'nın ihtiyaçlarının karşılanması için telgrafın kurulması ve 1866'da ilk demiryollarının inşası da devlet gücünün yayılmasına ve pekişmesine yardımcı oldu.

Yirminci yüzyılda gazete ve matbaaya ek olarak önce radyo, sonra da televizyon geldi. Bunların sayesinde devletin halkın zihni ve duyguları üzerindeki kontrolü daha da pekiştirildiyse de, uluslararası yayıncılığın gelişmesiyle ilk kez olarak ciddi bir meydan okumayla karşılaştı. İletişimdeki devrim bu tehdidi daha da keskinleştirecektir.

Ordu ve bakanlıklar gibi resmî gazetelerin ve radyo istasyonlarının da birincil amacı ülkeye, millete ya da topluma hizmet değildi. Bunlar kendilerini yaratan ve yaşatan ve genelde kontrolü altında bulundukları devlete hizmet etmekteydiler. Devlet de çoğunlukla hükümdar ile otokratik gücünü kullanmasında kendisine yardım eden küçük bir grup anlamına geliyordu.

Hanedancılık Ortadoğu tarihinde çok büyük bir güç olmuş ve çoğunlukla da dini bir mahiyet kazanmıştır. Yahudilerin beklenen Mesih'i Davud hanedanından; İran'ın *saoshyant'*ı Zerdüşt'ün kutsal tohumundan olacaktı. Müslümanlar da Hz. Peygamber'in soyundan olanlara özel bir saygı beslerler; Şiiiler İslam toplumunun başkanlığının bu soydan gelenlere ait olduğuna ve bu soydan gelmeyen Müslüman hükümdarların gasıplar ya da en azından ilke olarak geçici vekiller olduklarına inanırlar. Sünniler kuramsal olarak halifelikte irsiyet ilkesini reddetmişler ve bir seçim kuralı koymuşlardır. Ancak uygulamada seçimle gelen ilk halifeler katledilmeler ve iç savaşlarla son bulunca hükümdarlık hemen hemen bütün İslam devletlerinde hanedana dönüşmüştür. Günümüzün 'devrimci' cumhuriyetlerinde bile Irak'ta Saddam Hüseyin ve Suriye'de Hafız Esad gibi yöneticiler oğullarını kendi yerlerini almak üzere hazırlamaktadırlar. Hanedan adı kimi zaman devlete, ülkeye ve hatta millete verilirdi. Geçmişin en bilinen örneği Osmanlı İm-

paratorluğu, günümüzde ise Suudi monarşisidir. Her ikisi de adlarını hanedanın kurucusundan almışlardır.

Yüzyıllardan günümüze kadar bölgenin çoğunda hükümeti değiştirmenin sadece iki yolu olmuştur. Biri hükümdar ailesinde sırası gelenin başa geçmesi; ikincisi de hükümdarın güç tehdidi veya kullanımıyla yerinden alınıp değiştirilmesi. Modern çağlara kadar kabul edilen tek meşru yol hanedan içinde verasetti. İktidarı güç kullanarak elde edenler de çoğunlukla kendi halefleri için buna benzer bir meşruluk elde etmeye çalışmışlardır. Her ikisi de Hz. Peygamber'in soyundan gelen Fas ve Ürdün hanedanları dışında Arap dünyasında Halifeliğin kurulmasından bu yana monarşilerin çoğu asi valiler, hain subaylar, sabırsız prensler ya da isyancı aşiret reisleri tarafından ele geçirilmiş veya kurulmuştur. Modern çağ buna yeni bir olgu eklemiştir: irsi 'devrimci' liderlik.

Monarşinin sadakati ve onunla birlikte kimliği tayin etmedeki büyük gücü istikrar ve devamlılık sağlamasındadır. Daha başka bir anlatımla monarşi barışçı ve tanınan bir hükümdar devamlılığı getirir. Avrupa hanedanlarının en büyük evladın tahta geçmesi kuralı genelde İslam monarşilerinde uygulanmamıştır; bunlarda her hükümdarın kendi ailesinden uygun birini kendisine halef göstermesi daha çok rastlanan bir uygulamadır. Halef bir kardeş, yeğen, hatta kuzen olabilirdi. Uzun süreler devam edecek meşru halefiyetin kabul edilen biçimleri sadece irsiyet ve seçimdir. Hükümdarın yozlaştığı ya da iktidarın komplo, suikast, darbe ya da silahlı ayaklanmayla devrildiği yerlerde geriye sadece şiddet kalır. Kuramsal olarak bilinen, ama hiç denenmemiş olan seçim bir başka yol olduğunu gösteriyordu.

Çağdaş demokratik cumhuriyetlerde barışçı iktidar devri belirli aralıklarla ve belirli kurallar altında yapılan seçimlerle garanti edilmektedir. Ortadoğu'da seçim demokrasisinin kısa ve farklı bir tarihçesi vardır. Sistem Lübnan'da bir süre gelişmiş, ama sonra yabancı istilası ve iç çatışmalarla sona ermiştir. Türkiye ve İsrail'de hâlâ işlemeye devam ediyorsa da, her iki ülkede de farklı tehditlerle karşı karşıyadır. İran İslam Cumhuriyeti'nde hem cumhurbaşkanlığı hem parlamento için seçimler yapılmaktadır. Ancak her ikisine de aday olacakların seçimle işbaşına gelmemiş olan bir mollalar konseyi tarafından onaylanması gerekmektedir ve seçilen Cumhurbaşkanı yönetici hiyerarşisinde seçimle gelmediği halde yönetimi elinde tutan iki kişiden sonra üçüncü sırada gelir. Bütün bu kısıtlamalara rağmen İran sistemi bölgedeki diğer pek çok devletinkinden daha çok tartışma ve muhalefet özgürlüğüne izin vermektedir.

Mısır'ın kendine özgü bir sistemi vardır: yarı parlamenter, yarı seçimli sistem ile birlikte bir tür monarşik başkanlık. 1952-1954 Devriminden bu yana her Cumhurbaşkanı kendi halefini seçer,

ancak bu eskiden olduğu gibi bir tek kraliyet veya şeyh ailesinden değil, iktidarda bulunan subaylar arasından yapılan bir seçimdir. Bölgenin geri kalanında monarşiler, tiranlıklar ve her ikisini birleştiren bazı rejimler vardır.

Modern çağın ve modernleşmenin İslamiyete getirdiği değişikliklerin bir unsuru da faaliyet merkezi olarak devletin zayıflaması değil, güçlenmesidir. Bunun bir nedeni önemli bir iç gelişmedir. Geleneksel İslam toplumunda devletin gücü hem kuramsal olarak hem de uygulamada sınırlıydı. İslami siyaset geleneğini müstebit ve hatta keyfi yönetim olarak görme eğilimi vardır ve bu görüş yakın zamanların bazı olaylarıyla desteklenir gibi de görünmektedir. Ancak bu İslam tarih ve hukukunun yanlış kavranılmasına dayandırılmış bir görüştür. Geleneksel İslam Devleti otokrat olmuş olabilir, ama müstebit değildi. Hükümdarın gücü kimi hukuki kimi toplumsal pek çok unsurla sınırlanmıştı. İlke olarak ilahi olduğu için Devlet'ten önce gelen ve onun üstünde olan şeriatla sınırlıydı. Bu ilkeye göre Devlet ve hükümdar hukuka tabidirler ve bir bakıma, bazı sistemlerin aksine, hukuk tarafından kurulurlar ve yetkilendirilirler.

Bu kuramsal sınırlamaya ek olarak bazı uygulamanın getirdiği sınırlar da vardı. Geleneksel İslam toplumlarında Devletin uyruklarını kontrol kabiliyetine etkin kısıtlamalar getiren pek çok yerleşmiş çıkarlar ve aracı güçler vardır. Bunlar her zaman ve her yerde askeri ve dini kurumlar olmuşlardır. On sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında, yani modernleşmeden hemen önceki dönemde, bunların içinde kırsal bir aristokrasi ile kentsel bir soylular grubu vardı. İslam dünyasında modernleşme süreciyle birlikte bu aracı güçler teker teker zayıflamış ya da ele geçirilmiş olup Devlet uyrukları üzerinde geleneksel İslam toplumlarında asla sahip olamadığı otokratik bir denetime sahip olmuştur. Kısıtlayıcı güçler bir yandan zayıflayıp yok olurken devlet şimdi modern hakimiyet araçlarının tümünü emri altına almıştır. Sonuçta günümüz İslam dünyasının devletleri, hatta ilerici ve demokratik olduklarını iddia edenler bile -en azından iç işlerinde- geçmişin sözde istibdat yönetimlerinden çok daha güçlüdürler.

Bu durum bizim yakın dönemin ve günümüzün Ortadoğu dünyasının şaşırtıcı bir diğer olgusunu anlamamıza yardımcı olabilir: bir kere yaratılan devletlerin olağanüstü direnişi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu'da sadece iki -ya da iki buçuk da denilebilir- devlet vardı. Bu ikisi kuşkusuz Türkiye ve İran'daki monarşilerdi. Her ikisi de modern Batılı anlamda millet-devletler olarak değil, evrensel Müslüman imparatorlukları olarak kurulmuşlardı ve ancak yakın zamanlarda protokollerinde ve resmî kullanımlarında toprak ve millet terimlerini benimsemeye başlamışlardı.

Yarım olanı ise Mısır'dır. Daha önce Halifeler imparatorluğunda

bir eyalet olan Mısır onuncu yüzyıldan sonra bağımsız bir Müslüman devletin merkezi oldu ve zaman zaman Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'ı egemenliği altına aldı. Hükümdarları ve askerleri genellikle başka yerlerden -Berberiler, Kürtler, Türkler, Çerkezler ve diğerleri-, ama devletin ayakta kalmasını ve istikrarını sağlayan yönetim bütünüyle Mısırlıydı.

Osmanlıların 1517'de fethetmeleriyle Mısır'ın bağımsızlığı sona erdi; İngilizlerin 1882'deki işgalleriyle de ülke Avrupalı bir imparatorluk devletine tabi oldu. Ancak bu yabancı hakimiyet ve işgaline rağmen Mısırlılar iç işlerinde büyük ölçüde özerkliğe sahiptiler. Osmanlıların epey uzak ve sonra da İngilizlerin pek o kadar uzak olmayan kontrolleri altında Mısır yerel asıllı bir hükümdarı, hükümeti ve devlet memurlarıyla politik bir varlık olarak yaşamaya devam etti. Ortada adı olmasa bile bir Mısır devleti vardı. Önce monarşi, sonra da cumhuriyet altında modern Mısır devleti böylece yakın zamanlarda yaratılmış olmayıp uzun bir siyasal gelişme ve deneyim sürecinin sonucudur.

Yarı bağımsızlık ve iç özerklik geleneğine sahip diğer bir devlet de Lübnan'dır. Üstünkörü bir bakışla Lübnan Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu yıkıntılarından çıkartılan sayısız yeni devletten biri olarak görünür. Ancak Lübnan'ın diğerlerinden önemli bir farkı vardır. Lübnan yüzyıllar boyunca ayrı bir kimlik duygusuna ve yaşayan bir özeklik geleneğine dayanmaktaydı. Bu, Fransızlar için kendi yönetimlerine destek olarak yarattıkları 'Büyük Lübnan' değildi; 'Küçük Lübnan' Trablussam'ın güneyinden Sayda'nın kuzeyine kadar kaba bir dikdörtgenle bir dağ ve içeri doğru uzanan topraklardı. Nüfusun çoğunluğu Maruni olan Hristiyanlardan ve Dürzi ve Sii azınlıklardan oluşuyordu. Bölgenin yerel aşiret reisleri altındaki özerkliği Osmanlılar tarafından genelde kabul görmekteydi ve halk kendine ayrı bir yaşam biçimi seçmişti. Maruniler Hristiyan Avrupa ile ilişkideydiler. 1861'den Birinci Dünya Savaşına kadar Lübnan *Reglement organique* adıyla bilinen özel bir rejim tarafından yönetilmekteydi. Seçimle işbaşına gelen yürütme konseyinin başında (Lübnanlı olmayan) Hristiyan bir vali bulunurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden ve Fransız Mandasının kurulmasından sonra yeni yöneticiler *Reglement organique*'i yeniden kurmayıp özgün Lübnan topraklarına bazı komşu bölgeleri eklediler. Amaç boyutlarını büyülterek Lübnan üssünü güçlendirmekti; ancak uzun vadede bunun sonucu nüfusu artırarak ülkeyi bölmek ve zayıflatmak oldu.

Eskiden beri gelen özerkliğe sahip diğer bir bölge de Arabistan'dı. İsmen Osmanlı egemenliğinde olmasına rağmen aslında yarımada'nın büyük bir kısmı çoğu aşiret kökenli yerel hanedanlar tarafından yönetilmekteydi. Mezopotamya devletleri gibi bunlar da

imparatorlukların dağılmasıyla özerkliklerini elde etmişlerdi, ancak devletlerin sınır ve biçimleri imparatorluk politikaları tarafından değil, Arap politikaları ile biçimlenmişti.

Ortadoğu'nun geri kalanını ayrı bir devlet deneyimi olmadığı gibi uzun süreli politik egemenliği de olmamıştı. Orada yaşayan milletler kimliklerini daha büyük komünal ve hanedan sadakatleri ile birleştirmişlerdi. Yaşadıkları ülkeler imparatorluk eyaletleriydi; adları ve sınırları sık sık değişebiliyordu ve Mısır istisna olmak üzere hiçbirinin tarihi bir önemi ve hatta coğrafi bir kesinliği yoktu.

İki dünya savaşı ve Avrupalı emperyalist devletin çökmesi sonucunda sınırları ve hatta kimlikleri sömürge yönetimi ve emperyalist diplomasiyle büyük ölçüde belirlenen bir dizi yeni devlet kuruldu. Bunların yapıları ve altyapıları da aynı şekilde sağlanmıştı. 1930 ve 1940'lı yıllar Avrupa'dan yeni hükümet modelleri getirdi: Parti ve Lider. İran ve Türkiye'deki 'devrimci' hareketlerle ve Mısır ile Mezopotamya'nın yabancı egemenleriyle gelen kısa parlamenter dönemleri sırasında Ortadoğu'nun pek çok ülkesinde siyasal partiler ortaya çıkmıştı. Hükümet mekanizmasında merkezî unsur olarak tek parti sistemi -Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti, İtalya'da Faşist Parti, Almanya'da Nazi Partisi- yeni bir oluşumdur. Almanya ve İtalya millî birlik için başarılı mücadele modelleri olarak görülmekteydi. Pek çok devlet millî devlette otoriteye sahip olmak ve sonra da o otoriteyi kullanmak için bunları örnek alıyordu. Bu ideoloji doruk noktasına 1941'de Vichy kontrolünde olan Suriye'de Irak'taki Mihver yanlısı Raşid Ali rejimine destek olmak üzere kurulan Baas Partisiyle erişti. Günümüzde bile bu ülkelerin ikisinde de iktidarda Baas Partisinin rakip kolları vardır ve liderleri Saddam Hüseyin ile Hafız Esad'ı desteklemektedirler. Bu ülkelerin herbirinde liderler devletin cisimleşmiş biçimidir ve onlara olan bağlılık toplu üyesi olmanın en yüksek derecede tanımıdır.

Sovyet Komünist Partisi Alman ve İtalyan faşist modellerden çok daha uzun ömürlü oldu ve yirminci yüzyılın ikinci yarısında sosyalizm şu ya da bu şekilde önde gelen ideoloji oldu. Sosyalizm ekonomiyi düzeltmek için hiçbir şey yapmamışsa da, devletin uyrukları üzerindeki gücünü çok büyük çapta güçlendirmiştir.

Çağdaş Ortadoğu'nun en olaganüstü unsurlarından biri de devletlerin bu gücü veya kendilerini oluşturan unsurlara ayrılmaları ya da daha büyük bir birlik içinde toplanmaları baskılarına gösterdikleri dirençtir. Bu yeni devletlerden bazıları gerçek tarihi varlıklara dayanırken bazıları ise tümüyle yapaydırlar. Ancak, pan-Arapizm-den doğan birleşmeye doğru çok güçlü bir ideolojik itki olmasına rağmen bu Arap devletlerinden biri dışında hiçbirisi ortadan kalkmamıştır. Bunlar ne kadar yapay görülseler, kökenleri ne kadar yabancı olsa, üzerinde inşa edildikleri kültürler ne kadar eski olsa da

bu devletler, çoğu zaman çok ters koşullar altında bile ayakta kalma ve kendilerini koruma konusunda şaşırtıcı bir yetenek sergilemişlerdir. İki veya daha fazla Arap devletini birleştirmek için pek çok girişimde bulunulmuştur. Ancak bunları hiçbiri uzun ömürlü olamamıştır. Aslında tarihi olarak tek bir ülke olan ve İngilizlerin Aden'i işgali üzerine bölünen Kuzey ve Güney Yemen'in birleşmesi bile çok güç olmaktadır. Eski günlerde Arapları birleştirme çabalarının başarısızlığı dış etkilere bağlanıyordu ve öyleydi de. Ancak son zamanlardaki çabalar, geçmişte dış etkiler ne olmuş olursa olsun, günümüz için bunun yeterli bir açıklama olamayacağını göstermiştir. Büyük Arap birliğine engeller Arap dünyasının dışında değil, içindedir ve birleşmedeki başarısızlık devletin siyasal bir unsur olarak o şaşırtıcı direncinin ve giderek artan gücünün kanıtıdır.

Belki de devlete bağlılığın etkili olmasının en dramatik göstergesi birinci Körfez Savaşında Irak ve İran'ın düşmanlarını sinsice yıkmadaki başarısızlıklarıdır. İran'ın Arapları, tıpkı Irak'ın Siileri'nin yaptıkları gibi milli ya da mezhep duygularını uyandırmaya yönelik çağrılara kulaklarını tıkamışlar ve kendi ülkeleriyle hükümetlerine sadık kalmışlardır.

Kimlik ve sadakat tanımında devletin üstünlüğünün daha negatif bir örneği de Filistin mültecilerinin 1948'de ve sonrasındaki kaderleridir. Filistin Mandasının diğer yarısı olan Ürdün'de 1954 Milliyet Yasası Manda'nın sona ermesinden önce Yahudiler dışında Filistin yurttaşı olan ve bundan sonra Ürdün krallığında yaşayan herkese Ürdün yurttaşlığı tanınmıştı. Filistinlilerin sığınmacı oldukları diğer Arap devletlerinde bunlar ve üçüncü kuşağa kadar orada doğmuş evlatları sığınmacı, yani devletsiz yabancılar olarak kalmışlardır. P.J. Vatikiotis bir keresinde Filistin sorununun son aşamasında sorunun bir yurt arayan halk değil, bir devlet arayan siyasal seçkinler olduğunu söylemişti. 1947'de milyonlarca mültecinin Hindistan ve Pakistan'a yerleştirilmeleri; bundan birkaç yıl önce milyonlarca yerinden atılmış Alman ve Polonyalının Batı Almanya ve Polonya'ya yerleştirilmeleri Hindistan'ın ve orta ve doğu Avrupa'nın tarihi deneyimleri sonucu olup halk, millet ve devlet olmanın öneminin farklı algılanmalarını gösterir. Filistin olayında başkalarının değil de Birleşmiş Milletlerin işe karışması bu farklılığa bir katkıda bulunmuş olabilir.

Devletin güçlü olmasının bir nedeni de bunu kontrol edenlere sağladığı fırsatlardır. Bu devletlerin herbiri yıllar boyunca yeni bir yönetici seçkinler grubu geliştirmiştir ki, gününün Ortadoğu-su'nun en keskin Batılı gözlemcilerinden olan Adolphus Slade şöyle demiştir: "Devlet yeni soylu sınıfın malikanesidir."

Devletten pek az yarar sağlayanlar arasında bile zorlayıcı nedenlerden biri devletin parçalarına ayrışması durumunda olacakların

korkusudur. Bu iç savaş sırasında Lübnan'da görülmüştür; Körfez Savaşının sonrasında Irak'ta da aynı tehdit yaşanmıştır. Bu tehdit edici olasılığın açıkça görüldüğü başka ülkeler de vardır. Orman yasalarına bile uyulmadığının söylendiği Lübnan iç savaşının dehşeti korkunç bir uyarı olarak gayet iyi bilinmektedir. Ülke gelirinin büyük bir kısmının tek kaynaktan, yani petrolden elde edildiği ve biriken servetin hükümet tarafından kontrol edilip dağıtıldığı Irak gibi ülkelerde bu parçalanma olasılığı fazla değildir. Paranın merkezileştirici gücü o paranın merkezi hükümete satın aldığı üstün silahlı güçlerle de desteklenmektedir. Bu avantaja sahip olmayan istikrarsız ülkelerde parçalanma ve iç savaş daimi bir tehlikedir.

BÖLÜM 7

Semboller

Cağdaş dünya hem görsel hem işitsel kimlik sembolleriyle doludur. Milletlerin bayrakları ve marşları vardır ve uluslararası toplum üyeleri kuşlar ve çoğunluğu aslan, kartal, ejderha ve ayı gibi vahşi ve tehlikeli veya horoz gibi kabadayı hayvanlarla temsil edilmektedir. Aynı amacı yerine getiren gül, yonca, devedikeni ve çınar yaprağı gibi bitkiler de vardır. Ambлемler Doğu ve Batı kiliseleri arasındakine benzer doktrinal ve dini farklılıkları da ifade edebilirler. Birine ya da diğerine bağlılık Yunan ve Latin haçlarının farklı biçimlerinde görülebilir. Batı dünyasında ve şimdi aynı zamanda diğer her yerde -kolejlerde, derneklerde, siyasi partilerde, sendikalarda, spor kulüplerinde- üyelerin kendilerini birbirlerine tanıttıkları belirli ambлемler, armalar ve hatta kepler, gömlekler ve kravatlar vardır.

Batı'da bu kimlik ve tanınmanın sembolik dili çok eski köklerden gelmiş olup uzun bir evrimin sonucudur. Çağdaş Ortadoğu'da bunların çoğu yenidir ve çoğunlukla da dışardan kopya edilmiş ve kimi zaman da zorla kabul ettirilmiştir. Milli marşlar ve bunları çalan bandolar on dokuzuncu yüzyılın başlarında reformcu Osmanlı Sultanı II. Mahmud'un ordusunu modernleştirme çabasıyla İstanbul'daki Sardunya sefirinden kendisine bir bando şefi istemesiyle başlar. Seçilen kişi ünlü bestekâr Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti'ydi. Pek çok Batılı ziyaretçi onun resmen 'Osmanlı Mızıkası-i Hümayunu' adını olan bandoyu kurması ve yönetmesindeki başarısına tanıklık etmişlerdir. Artık her yerde olduğu gibi Ortadoğu'nun bütün egemen devletlerinin de bir milli marşı vardır.

Batı'dan ithal edilen diğer bir şey de, desen ve rengiyle milli kimliği sembolize eden milli bayraktır. Eski çağlarda bir tür arma bilinmekteydi. Ortaçağ Mısır ve Suriyesi'nde sultanlar ve büyük emirlerin Arapçada *rank* (Farsçada *reng*'den gelmiş olabilir) olarak bilinen bir tür amblemleri ve makam işaretleri vardı. Bu amblemler paralara basılarak, binalara kazınarak, dokunarak veya dokumalar, metaller ve diğer nesneler üzerinde basılı olarak çeşitli biçimlerde kullanılırlardı. Ancak bunlardan tarihi metinlerde pek seyrek olarak söz edilir ve fazla bir siyasal değerleri olmadığı anlaşılmaktadır. İslami Ortadoğu'da savaş bayrakları ve alemlerin kullanımının eski çağlara kadar dayandığı bilinmektedir. Bunlar genelde tek renkli bir bez parçasıydı. Kimi zaman bir hükümdari, ama çoğunlukla bir hanedanı temsil ederlerdi. Böylece Emevilerin bayrağı beyaz, Abbasilerinki siyah ve Hz. Peygamber'in soyundan olanları yeşildi. Arap hanedanlarını temsil eden bu üç renk günümüz pek çok Arap devletinin bayraklarında çeşitli birleşimlerde yer almaktadır.

Günümüzde Ortadoğu'nun bütün devletlerinin, hatta patriarkal şeyhliklerinin bile milli bir bayrağı vardır. Bunlardan çoğu, Batı milletlerinin bayrakları gibi seçilen renklerin üçgen veya dik dörtgen biçiminde düzenlenmesinden oluşur; milli bayrak ve renklerin kamu olaylarının çok geniş bir kısmında giderek artan önemli rolleri vardır. Ortadoğu'da çok popüler bir törensel bir uygulama hoşlanılmayan milletlerin bayraklarını ayaklar altında çiğnemek ve yakmaktır.

Yine Batılı bayrakları gibi bazıları belirleyici ve tanıtıcı amblemleri kullanırlar. İsrail bayrağında Yahudilerce Davud'un kalkanı olarak bilinen altı köşeli yıldız bulunmaktadır; ve bu yeni İsrail Devletinin bayrağına alınmadan çok önce bir Yahudi amblemi olarak bilinmekteydi. Kınından çekilmiş bir kılıcı ile Suudi Arabistan bayrağı İslamın bir yorumunu canlı bir şekilde sembolize etmektedir. Müslüman ülkelerinin hepsinin değilse de bazılarının izlediği Türkler bayraklarında hilali kullanırlar ki, bu şimdi İslamiyetin sembolü olarak genel kabul görmektedir. Bazıları hilalin bu kullanımını İslami kimliğinin merkezi olmasının onaylanması olarak kabul etmektedirler; diğerleri ise bunu İngilizler ve İskandinavyalılar gibi bağnaz olmayan milletlerin bayraklarında hacin çeşitli biçimlerde kullanılmasından farklı olarak görmemektedirler. Aynı şekilde İsrail bayrağındaki Davud'un kalkanı bazıları için dini anlamlıdır; bazıları ise bu amblemin Nazilerce ve onları taklit edenlerce bir aşağılama işareti olarak uzun bir süre kullanılmasından sonra yeniden canlanmasının dini olmaktan çok Yahudi milletini temsil ettiğine inanmaktadırlar.

Bütün bu kullanımlar ve çeşitli yorumları hilal ve Davud kalka-

nının Müslüman ve Yahudi dinlerinin amblemleri olduğu, Hristiyanlar için haç neyse Müslüman ve Yahudiler için de aynı öneme sahip olduğu varsayımına dayandırılmıştır. Bu varsayımın ne tarihte ne de dinbilimde bir temeli vardır. Hristiyan için haç kendi dini kimliğinin temelini, inancının merkezî dogmasını, tarihinin merkezî olayını temsil eder. Ne hilal ne de Davud kalkanının böyle bir önemi vardır ve hiç de olmamıştır. Her ikisi de süslemede kullanılmıştır; her ikisi de farklı dinlerde insanlar tarafından kullanılmışlardır. Altı köşeli yıldız İslam mimarisinde dekoratif bir motif olarak ta Fas'tan Pakistan'a kadar sık sık kullanılmıştır. Kimi zaman altı (beş veya yedi) uçlu yıldız ile hilale İslamiyet öncesi İran'ında ve Roma ile Bizans kalıntılarında rastlanılmıştır. Hem hilal hem de yıldız kimi zaman diğer motiflerle birlikte İslam dini metinlerinde görülürse de bunların özel bir dini önemi yoktur.

Bu iki amblemin deyim yerindeyse bu kutsallaştırılması kendi fikir ve alışkanlıklarına başkalarına da yükleme insani hatasını işleyen Hristiyanlar sayesinde olmuştur. Hristiyanlar Hz. İsa kendileri için neyse Hz. Muhammed'in de Müslümanlar için aynı şey olduğuna inanarak uzun bir süre Müslümanlardan Muhammediler olarak söz etmişlerdir. Aynı yanlış benzetmeyle hilal ve Davud kalkanına kendi aralarında haça verdikleri yeri yermişlerdir. Müslümanlar kendileri için yanlış ve küfür olacak Muhammedi terimini asla kabul etmemişler, ama hilali kabul etmişlerdir.

Bu süreç en azından on altıncı yüzyıla dayanmaktadır. 1571'de Hristiyanların İnebahtı'da Türkler karşısında kazandıkları büyük deniz zaferini gösteren resimlerde Hristiyan gemilerinde bayraklarda haç, Müslüman gemilerinde hilal vardır. Bu amblem Müslüman süslemelerinde ve kuşkusuz Müslüman gemilerinde de yer aldığından doğal bir yanlışlıkla bunun bir İslam amblemi olduğu kabul edilmiştir. Ama bu yine de bir yanlışlıktı. On altıncı yüzyılda hilalin dini bir amblem olmayıp hâlâ dekoratif bir motif olduğunun en açık kanıtı İstanbul'da Topkapı Sarayında korunan ve Kanuni Sultan Süleyman'a ait olan bir giyside hilal biçimli süsler olmasıdır. Bu, hilalin dini bir amblem olarak kullanılmadığının kesin belirtisidir.

Ancak Batı ve bir dereceye kadar Hristiyan davranışlarının hakimiyetinde olan bir dünyada hem Müslümanlar hem de Yahudiler kendilerine tahsis edilen bu dini amblemleri kabul edip benimsediler ve günümüzde artık bunlar her iki dinden olanlarca evrensel kabul görmektedirler.

Devlet ve kilise bayrak ve amblemleri Ortadoğu geleneğine yabancıysa da, belirli kıyafetlerle kendini belirtme ve karşılıklı tanınma ile kimliğini gösterme uygulaması bölgede çok eskiden beri var olup günümüzde devam etmektedir. Bu kimliğin giyimle belirtilmesi kimi zaman yukarıdan gelen buyruklarla olmuştur ve yönetenle

yönetilenin arasındaki farkın açıkça ortaya konmasına amirdir. Ancak tarihi kayıtlardan bu tür buyrukların fazla önemsenmeyip gözardı edildiği anlaşılmaktadır. Giyimle kimlik belirtilmesi genelde dış baskıdan çok iç ihtiyaçlardan kaynaklanmıştır. Köylüler ve çobanlar, hasım aşiret üyeleri, Yahudiler ve putperestler, Hristiyan ve Müslümanlar ve diğerleri giyimleri, ayakkabıları ve özellikle de başlıklarıyla farklı kimliklerini gururla belirtmişlerdir.

Bu sosyal ve zaman zaman da dini bir yükümlülük olarak görülmüştür. Yedinci yüzyılda bir peygamber Yahudileri, 'garip giysiler içinde olanları' Tanrı'nın cezalandıracağı konusunda uyarır (Tsefanya 1: 8). Daha sonraları hem Yahudi hem de İslami otoriteler dindaşlarına kendileri ile başkaları arasında inanç ve ibadetlerinde olduğu gibi giyimlerinde de kesin bir ayrımı sürdürmeleri için sürekli uyarılarda bulunmuşlardır. Bir insanın başlığı dinini ve kimisi zaman sosyal ve mesleki durumunu göstermesi bakımından özellikle önemliydi. Osmanlı döneminde mezar taşlarına ölünün yaşamındaki ayırıcı başlığını yontmak kabul gören bir uygulama olmuştur. Böylece bir kadı, bir yeniçeri subayı ya da Babialî'nin bir memurunun mezarı kolayca ayırt edilebilirdi.

On dokuzuncu yüzyıl başlarındaki Batılılaşma girişimleri giyme yeni bir ifade edici önem vermiştir. Yeni Batılı tipi ordunun askerleri Batılı tipi üniformalar ve ayakkabılar giyorlardı ve şimdi atlarında bile geleneksel koşumlar yerine Batı tipi koşumlar vardı. Eski düzenin tek kalesi olarak sadece başlıklar kalmıştı. Sarığın uzun zamandan beri özel bir önemi bulunuyordu. Hz. Peygamber'in bir hadisinde sarığın inananlarla inanmayanlar arasındaki engel olduğu söylenir. Sarık daha yaygın olarak ulema ile toplumun geri kalanını ayırt etmek için kullanılmıştır. Kemal Atatürk'ün reformlarıyla Türkiye'de bu son kale de düşmüş ve sarıklar, fesler ve diğer geleneksel başlıkların yerini Avrupa tipi şapkalar ve kasketler almıştır.

Günümüzde hem Müslümanlar hem Museviler arasındaki dini canlanma hareketlerinde geleneksel giyme ve aksesuarlara dönüş sembolik bir anlam kazanmıştır. Bunun küçük bir örneği İsrail'de yeni dindar Yahudilerin (kabul edilen deyimiyle 'pişmanlıkla dönenlerin') arasında Hasidim tarzi giyim benimsenmesidir. Bir başkası da kravata verilen yeni önemdir -Batılı giysiler, gömlekler, pantolonlar giyen dindar Müslümanlar kravat takmaktan kaçınmaktadırlar. Daha önce Hristiyanların hilali kutsallaştırmaları gibi, kravat -belki de haç biçimini hatırlattığından- bazı Müslümanlar için bir Hristiyan amblemi ve böylece de Batı hegemonyasına bağlılık işareti olmuştur.

Kadınlar için giyimde devrim çok daha dramatik ve aynı zamanda çok daha tehlikeli olmuştur. İslam dünyasının bazı yerlerinde,

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

özellikle de İran ve Afganistan'da bu hâlâ böyledir. İki şey özel bir sembolik önem kazanmıştır: yüzü saklayan peçe ve saçları örten başörtüsü. Doğu kadınları için bunlar amblemlerdir; dindarlar için itaat, özgürlüğe kavuşmuş olanlar için baskı amblemleri. Batı'daki Müslüman kadınları için ise bunlar kimi zaman kimliğin gururlu bir doğrulama amblemleri olmuştur.

eskikıtaplarım.com

BÖLÜM 8

Yabancılar ve Kafirler

Herhangi bir kimlik tanımının ayrılmaz bir parçası Benliği Ötekinden, İçerdekini Dışardakinden ayıran çizgidir. Farklı kimlik tanımları farklı çizgilere gerek gösterir ve bunlar da çeşitli zamanlarda kayarlar, örtüşürler ve kesişirler. Ancak çizildikleri her yerde, hiç olmazsa insanların zihinlerinde, 'biz' ile 'onlar' arasında kesin bir bölünme vardır. Öteki'nin tanımı Ben'in tanımının ayrılmaz bir parçasıdır.

Çağdaş dünyada siyasal tanımın ve farklılaşmanın evrensel kabul gören ölçütü millet-devlet tarafından sağlanandır. Bütün erkek ve kadınlar yurttaşlar ve yabancılar olarak bölünmüşlerdir ve bunların aralarındaki ayrım yasalarla belirlenmiştir, uygulanmaktadır ve meşru olarak kabul edilir. Ayrıca yurttaşlar arasında da ve hatta yabancılar arasında da bazı ayrımlar vardır ve bunlar bazı zaman etkilidirler de. Ancak bu diğer ayrımlar gizlidir ve sosyal olarak kabul görmezler. En azından uygar ülkelerde yasaların korumasından yoksundurlar.

Yurttaş ile yabancı arasındaki bu yasal engel geçirgendir ve günümüzde uyrukluğa kabul edilme süreciyle aşılabilmektedir. Bu noktada daha ilkel ama hâlâ yaygın bir şekilde uygulanan akrabalık, etnik köken ve ırk ölçütlerinden önemli bir şekilde ayrılır, ama din değiştirme süreci ile aşılabilen -bazı dinler hariç- din ile ayırma benzer.

Günümüzde ve bir süre için de geçmişte Ortadoğu ve daha genel olarak İslam dünyası en azından hukuken ve resmen çağdaş Batılı kimlik örneğini ve yurttaşlıkla farklılığı kabul etmiştir. Bu-

gün İslam dünyası pek çok millete bölünmüştür -İslam Konferansı Örgütü'nün elli altı üyesi vardır- ve bunların çoğunda yerli olup Müslüman olmayanlar yurttaşdır, ama Müslüman olup yurttaş olmayanlar yabancıdır. Ayrıca Asya ve Afrika'da ve son zamanlarda Avrupa ve Amerikalarda Müslüman olmayan çoğunlukları olan ülkelerde azınlık olarak yaşayan Müslümanların sayısı da giderek artmaktadır. Özellikle demokratik Batı'da olmak üzere bu azınlıklar için Müslümanlarla diğerleri arasındaki ilişkiler sorunu yeni ve daha önce örneği görülmemiş bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Ancak daha eski dini kimlik duygusu silinmiş değildir. Hatta bu, önce değişikliğin daha yeni olması ve ikinci olarak da dini kimliğin ve sadakatin özgün üstünlüğünün çok daha güçlü olması nedeniyle Avrupa'da olduğundan çok daha kuvvetli bir biçimde devam edegelmiştir. Son yıllarda, kuşkusuz basta 'devrimci' İran'ın yöneticilerince, ama aynı zamanda diğer ülkelerde önemli ve etkili insan grupları arasında İslami ilke ve davranışlarının yeniden vurgulandığını görüyoruz. İslamiyetin bu yeniden dirilişi kendi içinde, dinin sosyal ve siyasal kimliği tayindeki yeri klasik İslami görüşünün, yani İslamın Müslümanlar için birincil kimlik tanımı ve meşruluk kaynağı olduğu vurgulanmasıdır. Sadece İran'da değil, sayıları giderek artan pek çok Müslüman ülkesinde varolan bir rejimin meşruluğunu haklı göstermek ya da o rejime bir eleştiri getirip bir alternatif sunmak için bir hükümeti savunmak ya da saldırmak için İslami standartların, iddiaların ve sözlüğün kullanıldığını görüyoruz. Pek çok kimse için İslamiyet bir kere daha kardeş ve yabancı arasındaki birincil ayırım ölçütü olmuştur. Milliyet ve milliyetçilik çağında bir Iraklı ya da Mısırlı Müslüman bir Iraklı ya da Mısırlı Hristiyanı aynı yurdu ve aynı uzun ve şerefli geçmişi paylaşan bir yurttaş olarak görür. İslam perspektifinde ise Hristiyan yurttaşları ve kafir ataları kendisine yabancıdır ve tek gerçek kimliği ve böylece de tek gerçek kardeşleri sadece müminler topluluğudur.

Kuşkusuz bu fikir yeni değildir. Klasik İslam hukuk ve politik doktrininde temel bir görüştür ve yirminci yüzyılda milliyetçilerin yıkıcı fikirlerine karşı sık sık kullanılmıştır. Osmanlı sadrazamı Sait Halim Paşa 1917'de şöyle demiştir: "Bir Müslümanın anavatanı şeriatın hüküm sürdüğü her yerdir." Aynı fikir daha yakın zamanlarda Ayetullah Humeyni'nin, "İslamiyetin sınırı yoktur," sözüyle de tekrarlanmıştır. Diğer bir deyişle İslami kimlik ve sadakat vatandan, milletten ya da milli devletten önce gelir.

Ancak bu görüşlerin en aşırı taraftarları arasında bile bunlar her zaman sıkı sıkı uygulanmış değildir. Örneğin, Basra Körfezi'nin güneyinde Arap olan ama İran şahı tarafından ele geçirilip işgal edilen Tumbs ve Ebu Musa adaları vardı. İran devriminden sonra adaların eski sahipleri İslam Cumhuriyeti'nden adaların geri veril-

mesini istediler. Bunlar henüz iade edilmemişlerdir ve edilecekleri hakkında bir işaret de yoktur. Bir örnek daha: İran İslam Cumhuriyeti'nin terminoloji bakımından milli olmaktan çok dini olan anayasasında Cumhurbaşkanının İran doğumlu ve İran kökenli olması gerekir. Oysa Birleşik Devletler anayasasına göre başkan olabilmek için Birleşik Devletler'de doğmuş olmak yeterlidir. İran'daki bu kısıtlamanın kuramsal olmadığı, birkaç yıl önce bir adayın İran doğumlu olmasına rağmen Afgan kökenli olması nedeniyle başkan adaylığından çıkarılmasıyla da kanıtlanmıştır.

Öteki konusunda İslami kavramları incelerken İslami davranışları ve kavramları iki diğer akraba Ortadoğu dinlerinininkiyle karşılaştırmak yararlı olabilir. Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık tarihi bağları olan, coğrafi olarak komsu, teolojik olarak yakın üç dindir. Dünyanın diğer büyük dinleriyle karşılaştırıldıklarında bunların arasındaki farklılıklar önemsiz, benzerlikler şaşırtıcı görünür. Her üç din de tarihleri boyunca dünyanın daha uzak dinlerinden çok birbirlerini tanımışlardır. Aralarındaki ilişkiler sadece farklılıklarından değil, -belki de daha çok- benzerliklerden dolayı bozulmuştur.

Günümüzde Batı'da 'Musevi-Hristiyan geleneğinden' söz etmek moda olmuş ve kimi zaman bu farklı bir İslam geleneği olarak görülen bir şeyle kıyaslanmıştır. Bu terim yenidir ve eski çağlarda herhalde hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için aynı derecede itici bulunurdu. Ancak bu gerçek bir tarihi ve kültürel olguyu belirtmektedir. Hristiyanlık Yahudi Tevratı'nı korumuş, ona Eski Ahit adını verip arkasına bir Yeni Ahit eklemiştir. Eski Ahit'in Hristiyan edebiyatı, müziği ve sanatındaki büyük önemi düşünülürse bu paylaşılan Musevi-Hristiyan unsurun önemi de kolayca anlaşılabilir.

Ancak insan aynı geçerlilikle -günümüze değilse de geçmişe atıfta bulunarak- bir Musevi-İslami gelenekten ya da bir İslami-Hristiyan gelenekten söz edebilir. Musevilik ve İslamiyet yaşamın her alanını düzenleyen ilahi yasaların bulunduğu inanan dinlerdir. Hristiyanlığın Tanrı ve Sezar, kilise ve devlet, hükümdar ve din adamı ikiliği Yahudi ve İslami geleneklerine yabancıdır. Bir Judaeo-İslami dini yakınlık da vardır. Yahudiler ve Müslümanlar sert ve ödünsüz bir tektanrıcılığı kabul ederler ve bu inançla çatıştığını kabul ettikleri Hristiyan doktrinlerini reddederler.

İslamiyet ile Hristiyanlığı bir yana Yahudiliği tek başına öteki yana yerleştiren başka ölçütler de vardır. Yahudilik çoktanrıcılığı ve puta tapmayı kategorik olarak reddeder, ama bunun dışında gerçek üzerinde bir hak iddiasında bulunmaz. Musevi öğretilerine göre bütün halkların ve inançların tektanrıcıları öteki dünyada bir pay sahibidirler. Yahudi din adamları için Yahudilik Yahudiler ve kendilerine katılmayı kabul edenler içindir; kimsenin bunu yapma yüküm-

lülüğü yoktur. Musevilik gerçeklerinin evrensel olduğunu, ama dışlayıcı olmadığını iddia ederler ve bu bakımdan İslamiyet ve Hristiyanlıktan çok Asya dinlerine yakın görünürler. Hristiyanlık ve İslamiyet Tanrının gerçeğinin sadece bir tek son vahyi olacağını ve kurtuluşun ancak bu gerçekle elde edilebileceğini kabul etmişlerdir.

Tanrı'nın son kelimine sahip her iki din de bu kelimayı tüm insanlığa ulaştırmak, yani dinsizleri kendi dinlerine sokmak ve bu arada kendilerine özgü bir *oecumene* oluşturma görevini üstlendiklerine inanıyorlardı. İki din nihai üstünlük yolunda ilk adım olarak aynı Akdeniz dünyasında yarışmaya girdiler. Bu yüzyıllarca sürecek uzun bir cihad ve hacı seferi, fetih ve yeniden fetih dönemi başlattı. Müslümanlar Avrupa'ya üç büyük saldırı düzenlediler: Sicilya ve İspanya'da Sarazinler, Balkan yarımadasında Türkler ve Rusya'da Tatarlar. Büyük Avrupa karşı saldırısı da topraklarını geri alarak başladı ve daha yakın çağlarda Müslüman ülkelerin çoğunda Avrupalı Hristiyan imparatorluklar kurarak devam etti.

Bu çatışan iddialar arasındaki uzun mücadele boyunca hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar imparatorluklar kurdular; her ikisi de kendi dinlerinden olmayan insanlar üzerinde egemen oldular ve bu tür uyruklara nasıl davranılacağı sorunuyla karşılaştılar. Yahudiler yakın zamanlara kadar böyle bir ikileme karşılaşmış değillerdi. Çünkü Hristiyan ve Müslüman tarihinin tümü boyunca Yahudiler hep tabi millet olmuşlardı ve Museviliğin bir azınlık dini olarak başkalarını yönetme geleneği yoktu. Anayasal olarak laik olmasa da, çağdaş İsrail devleti bu bakımdan liberal demokrasilerin standardına yükselmek emelindedir ve hâlâ dini kimliği çoğulcu modern politika ile bağdaştırma sorununu yaşamaktadır.

Bu üç dinin birbirlerine karşı tavırları da ortaya çıkış tarihleri sırasıyla ciddi şekilde etkilenmiştir. Müslümanlar için Musevilik ve Hristiyanlık kendisinin selefleridir, zamanlarında gerçek olarak vahiyle inmişlerdir, ancak ikisinin de zamanı geçmiş ve İslamiyet olan son ve kusursuz vahiyle ikisi de aşılmışlardır. Müslüman öğretileri Hristiyan ve Yahudileri bekçilik görevlerini yerine getiremedikleri ve kendilerine emanet edilen Tanrı kelamının çarpıtılmasına izin verdikleri için suçlamaktadır. Ancak gerçek özgün semavi dinler oldukları için bazı ayrımcı kuralları kabul etmeleri koşuluyla Müslüman otoritesi altında dinlerini uygulamalarına ve ibadet yerlerini korumalarına izin vardır. Genelde Müslüman devletler çok seyrek istisnalarla birlikte bu hoşgörü kuralına uymaktadırlar.

Hristiyanların bakış açısına göre Müslümanlık farklı ve çok daha tehlikeli bir hasımdı. Museviliğin aksine daha önce değil, daha sonra geldiği için sahteydi. İslamiyet de Babaizm ve Bahaizm gibi İslam sonrası dinlere karşı aynı görüşü benimser. Yine Museviliğin aksine İslamiyet ve Hristiyanlık birbirleri için büyük bir siyasal,

askeri ve bir süre için de entelektüel tehdit oluşturmuşardı. Batı Avrupa'da bütün işkence ve sürgünlere rağmen Musevilik ayakta kalabilmişti. İslamiyet ise yeniden fetih sonunda Avrupa'dan silinmişti. Avrupa'dan gelen haberlerde bugün bile bazı Hristiyanların aralarında bir Müslüman varlığına tahammül etmekte güçlük çektiklerini göstermektedir.

İspanya'da sekiz yüzyıl süren Müslüman yönetiminde Musevilik ve Hristiyanlık ayakta kalmışlar ve sınırlı da olsa bir gelişme göstermişlerdir. 1492'de Hristiyan fethinin tamamlanmasından sonraki birkaç ay içinde Yahudiler ve birkaç yıl içinde de Müslümanlar yarımadadan sürülmüşlerdi. Yeniden fethedilen Hristiyan İspanya'nın kimliği Yahudi veya Müslüman varlığına tahammül edemezdi. Eski ve yeni fethedilmiş Müslüman topraklarındaki Müslüman devletleri ise daha hoşgörülüydü. Müslümanların kutsal toprakları olan Arabistan dışında Müslüman olmayanların kendi yönetimleri altında yaşamalarına ve kimliklerini değilse bile ülkelerini paylaşmalarına izin veriyorlardı. Gerçekten de modern milliyetçi fikirlerin etkisi görünene kadar her iki tarafta da böyle bir paylaşma sorgulanmış değildir.

Bu hoşgörü ve hoşgörüsüzlük sorunu hem Hristiyanlar hem Müslümanlar arasında polemik ve mitoloji ile hâlâ çok çarpıtılmış durumdadır. Müslümanlar Hristiyanları Haçlı Seferlerinin saldırgan fanatizmi için kınarlarken Haçlı Seferlerinin cihada çok gecikmiş bir tepki ve kutsal savaşla kaybedilen yerleri kutsal savaşla geri alma girişimi olduğunu unutmaktadırlar. Hristiyanlar Müslümanları bağnazlıkla suçlarken Müslüman ülkelerinin yüzyıllar boyunca Hristiyan zulmünün kurbanları için -sadece Yahudiler değil, çeşitli fraksiyonlardan Hristiyanlar için de- bir sığınak olduğunu unutmaktadırlar.

Yakın zamanlara kadar Müslüman topraklarından Hristiyan topraklarına buna benzer bir göç yaşanmış değildi; son zamanların bu tür hareketlerinin kökenleri farklıdır ve her iki taraf için de yeni soruları ortaya çıkarmıştır.

İslamiyet ile diğer iki din arasında iki önemli fark daha vardır. Birincisi İslamiyetin ilk gününden beri dini bir kategori, bir olgu sınıfı olarak görmesi ve *din* sözcüğünü çoğul bir isim olarak kullanmasıdır. Kuran'da şöyle bir söz vardır: "Sizin dininiz size, benim dinim de banadır." (109: 6) Bu daha eski zamanların Hristiyanlarına çok garip gelecek bir kavramdır. Kuran'ın bir başka ayetinde de, "Dinde zorlama yoktur," (2: 256) denilir. Çağdaş bir Alman bilimadamı bunu hoşgöründen çok bir teslimiyet ifadesi olarak görmüştür, ancak İslam geleneğinde bu hoşgörülü olmak ve bazı kesin belirlenmiş durumlar dışında zorlamayı yasaklamak olarak alınmıştır.

İslamiyet daha ilk baştan beri selefleri olduğunu ve bunlardan bazılarının İslamiyetin çıkışından sonra da çağdaşları olarak kaldığını kabul etmişti. Bu da İslam dininde ve en eski geleneksel dini ve hukuki metinlerde diğer dinlerin üyelerine karşı tutum konusunda belirli ilkelerin getirilmesi, bazı kuralların konulması demektir. Bu çoğulculuk İslam şeriatının bir parçasıdır ve bu kurallar pek çok konuda gayet kesin ve ayrıntılıdır. Musevilik ve Hristiyanlığın aksine İslamiyet dini hoşgörü sorununu ele alır ve bu hoşgörünün diğer dinlere karşı çapını ve sınırlarını çizer. Müslümanlar için dini açıdan ötekine karşı davranış bir fikir ya da seçim konusu ya da duruma göre değişecek yorum ve hüküm sorunu değildir. Dini ve hukuki metinlerde yani Müslümanlar için Kuran'da ve şeriatla bunlar belirtilmiştir.

Bu metinler ve yasalar Müslümanlık dışı dinler ve bunların taraftarları arasında bazı temel ayrımlar getirir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi dinidir. Bazı dinler İslamiyetin özgün olarak kabul ettiği, ya da daha kesin konuşmak gerekirse zamanında özgün olduğunu kabul ettiği bir kitaba sahiptir. Kuran'da bunlar üç tane olarak belirtilir: Yahudiler, Hristiyanlar ve esrarengiz Sabiiler. Müslüman görüşüne göre Musevilik ve Hristiyanlık İslamiyetin selefleri, Allah'ın insanlığa gönderdiği vahiylerin önceki aşamalarıydı ve böylece de bir bakıma İslamiyetin kendisiydiler. Müslümanların peygamberler listesinde Adem, Nuh, İbrahim, İsmail, İshak, Yakup, Eyyub, Lut, Musa, Davud, Süleyman, İsa, Vaftizci Yahya ve diğer Eski Ahit kişileri yer alırlar. Kuran'da Yahudilere ve Hristiyanlara verilen kitabın Musa'nın getirdiği Tevrat, Davud'un getirdiği Zebur ve İsa'nın getirdiği İncil olarak sıralanır. Bu daha önceki dinlerden olanlar Tanrı tarafından özgün kitapların gönderilmesi için seçildiklerinden ve hâlâ tektanrı olup kutsal bir kitaba ve kutsal bir hukuka saygı gösterdiklerinden, sonraki hatalarına rağmen İslam devleti içinde, yani Müslüman bir yönetim altında belirli derecede bir hoşgörü görecektir.

Bu hoşgörü yasalarla belirli ve sınırlıdır. Bunlara tabi olanlar ayrımcı sosyal ve mali kurallar altındalarsa da, karşılığında dinlerinde özgürce ibadet ederler ve bundan daha önemlisi iç işlerinde büyük bir özerkliğe sahiptirler. Evlenme, boşanma, miras ve eğitim alanlarında tam bir kontrole sahip olmanın yanı sıra, daha da önemlisi, kararlarını uygulatma güçleri vardır ve gerektiği takdirde kamu otoritelerinin yardımını isteyebilirler. Bunlar Müslüman olmadıkları için Müslümanlar için bağlayıcı olan kuralları yerine getirmekle yükümlü değildirler. İslamiyet alkol içimini yasaklamıştır, ancak yasanın geleneksel yorumuna ve uygulamasına göre Hristiyanlar ve Yahudiler içki üretiminde, satışında ve tüketiminde özgürdürler. Klasik Arap edebiyatında şairler ve arkadaşları içmek

istedikleri zaman oraya gittikleri için manastırlardan sık sık söz edilir. Manastır demek olan *der* sözcüğü hemen hemen meyhane anlamını kazanmıştır. Osmanlılar zamanında kadıların şarabın su gibi aktığı Yahudi ve Hristiyan düğünlerindeki Müslüman konuklar sorunu ile uğraştıklarını gösteren pek çok kararları vardır.

Osmanlı devrinde Ramazan ayında orucunu bozduğu için tutuklanan bir dervişin hikayesi anlatılır. Bu büyük bir suç olduğu için adam hapse atılmıştı. Dervişler dini kuralları konusunda epey gevşek olmakla ün salmış kişilerdi. Derviş bir gün demir parmaklıklar arasından bakarken sokakta kebab yiyen birini görür. Adama, "Hey, Ramazan ayındayız, seni oruç yerken gören biri olursa hapse atar," diye seslenir. Adam, "Atmazlar, ben Hristiyanım," der. Derviş şaşırır. "Yani sen Hristiyan olduğun için sokakta kebab yiyebilir misin?", Hristiyan, "Elbette, ramazan bizim için geçerli değildir," der. Bunun üzerine derviş de şöyle der: "Gerçek din den olmadığın için her gün Allaha şükretmelisin."

Çağdaş İslam devletlerinden bazıları eski hoşgörüyü terk etmişlerdir ve dinlerini önemsemeksizin bütün uyruklarına cezai hükümleri de dahil olmak üzere Müslüman dini hukukunu uygulamaktadırlar.

Yasal olarak kabul edilmeyen, yani kabul edilmiş kutsal kitabı olmayan dinlerden olanlar İslam devletinin hoşgörüsünden yararlanamazlar. Bunların önündeki seçim ya din değiştirme veya ölüm cezasıdır; ölüm cezası köleliğe çevrilebilir. İslami yayılma devrinde Mezopotamya, Kuzey Afrika, Sicilya ve İspanya'da herkes ya Hristiyan ya da Yahudi olduğu için bu büyük bir sorun olmamıştı. Ancak Zerdüsterin çoğunlukta olduğu İran'da ve çoktanrı ve putperest olan Hinduların yaşadıkları Hindistan'da bu bazı sorunları ortaya çıkarmıştır. Fakat sonunda bütün bunları kapsayacak hukuki formüller bulunmuştur.

Şeriat hükümlerine göre hoşgörüye layık olanlar *zimma*'ya kabul edilirlerdi. Bu İslam devleti ile Müslüman olmayan toplum arasında bir anlaşma olup buna göre devlet bu kişilere belirli ayrıcalıklar tanır ve topluluk da belirli görevleri ve kısıtlılıkları kabul ederdi. *Zimma*'ya sahip olan bir toplumun üyesine *zimmi* adı verildi. Bu kısıtlamalar içinde zimmilerin ne gyecekleri, hangi hayvanlara binebilecekleri ve hangi silah taşıyacakları gibi şeyler de vardı. Bina yükseklikleri ve ibadet yeri kullanımı hakkında da kısıtlamalar vardı ve ibadethaneleri asla camilerden yüksek olamaz, yenileri inşa edilemez, ama eskileri onarılabildi. Hristiyan ve Yahudiler ayırt edilmelerini sağlayan giysiler giymek ya da üzerlerinde bir amblem taşımak zorundaydılar. İlk olarak dokuzuncu yüzyılda Bağdat'ta bir halife tarafından başlatılan ve sonra Ortaçağ'da Yahudiler için Avrupa'ya yayılan sarı bez parçası *ghiyar*'in kökeni

buydu. Zimmiler ibadetlerinde ve törenlerinde gürültüden ve gösterişten kaçınmak zorundaydılar. Hristiyanlar kiliselerinde çan çalamazlardı. İslamiyete her zaman saygı göstermeli ve Müslümanların üstünlüğünü kabul etmelilerdi. Bu kurallardan çoğu uygulanabilir olmaktan çok sosyal ve sembolikti ve bunların ancak seyrek ve düzensiz olarak uygulandığını gösteren kanıtlar vardır. Merkezî ülkelerde sosyal kısıtlamaların çoğu uygulanmaktan çok gözardı edilmiştir. Zimmilere ısrarla uygulanan tek şey her yıl yetişkin erkeklerden alınan cizye vergisiydi. Bu, on dokuzuncu yüzyıla kadar bütün İslam ülkelerinde her dönemde uygulanmıştır.

Zimma kuralı Hristiyan ve İslam alemlerinde dini azınlıkların statüsünde bir başka önemli farklılığa yol açmıştır. Hristiyan dünyasında Hristiyan olmayan azınlıkların davranışlarının kendilerine karşı tutum konusunda fazla bir etkisi yoktu. Hoşgörü ile hoşgörüsüzlük arasındaki seçim genelde hakim toplumun iç mantığına uygun olarak kararlaştırılırdı ve azınlıkların bunu şöyle ya da böyle etkileyebilmeleri için yapacakları fazla bir şey yoktu. İslamiyette zimma kuralları ise bilinen ve anlaşılmış olan kurallardı ve zimmiler hangi davranışlarının hoşgörüsüyle karşılanacağını, hangi yanlış davranışlarının misilleme getireceğini bilirlerdi.

Müslüman olmayanların diğer bir sınıflandırılması siyasal ve askeridir: Boyun eğdirilenler ve henüz boyun eğdirilmemişler. Dünya Darül İslam ile Darül Harb arasında bölünmüştür. Darül İslam Müslüman bir hükümetin işbaşında olduğu ve İslam şeriatının hüküm sürdüğü bütün ülkelerdir. Müslüman olmayanlar burada İslam hoşgörüsü altında yaşarlar. Henüz boyunduruk altına alınmamış dış dünya ise Darül Harb'dir, yani şeriatın emrettiği sürekli bir cihad durumundadır. Yasa cihadın uygun görüldüğü zamanlar ateşkeslerle kesintiye uğratılabileceği hükmünü de getirmiştir. İşin gerçeğine bakılırsa, savaş ve barış dönemleri Avrupa tarihi boyunca Avrupa'nın Hristiyan devletleri arasında varoldan pek de farklı değildir.

Böylece yasalar kafirleri bir kitabı olan ve İslamiyetin semavi din olarak kabul ettikleriyle böyle olmayanlar arasında din bakımından ayırmaktadır; bu ayırım siyasal olarak Müslüman devletinin üstünlüğünü ve Müslümanların önceliğini kabul etmiş zimmiler ile İslam sınırları dışında kalan ve bu nedenle tüm dünya ya tabi hale getirilene ya da herkes İslam dinini kabul edene kadar sürekli bir savaş halinde bulunulacak darül harb sakinleri *harbî*ler arasındadır.

Zamanla dıştaki yabancı ve düşman olduğu kabul edilen kişiyle hoşgörüsüye sahip iç kafir arasında bir ara durum, bir geçici ziyaretçi statüsü, gelişti. İslam devleti ile kendi hükümeti arasındaki bir anlaşmadan orada sürekli ikamet etmeyen yabancılar da yarar-

lanabilirdi. Bu anlaşmaya *aman* ve bundan yararlananlara *musta'min* adı verildi. Ancak 'geçicilik' uzun bir süre olabileceği için bu tür yarı-sürekli anlaşmalar kişiler ve hatta devletler için de kabul edilebiliyordu. Haçlı Seferleri zamanında Müslüman limanlarında Avrupalı Hristiyan topluluklar kendi konsolosluk memurları idaresinde yaşıyorlar ve mali ve sosyal dezavantajları olmadan zimmi ayrıcalıklarından yararlanıyorlardı. Daha sonraları Hristiyan ve İslam dünyaları arasındaki iktidar ilişkilerindeki değişikliklerle ilk başta İslam devleti tarafından kendi kurumlarının mantığına uygun olarak özgürce verilmiş bu bağışıklıklar bir taraftan zorla kabul ettirilen ve diğer tarafça hoş karşılanmayan bir tür zoraki ayrıcalık ve bağışıklığa dönüştü.

Grup kimliğinin dini bir tanımı kaçınılmaz olarak Hristiyan dünyası tarihinde önemli olan başka bir tür ötekilik sorununu ortaya çıkarır: inanan ile inanmayan -hizipçi, heretik, sapkın arasındaki ara durum.

Hem geçmişin hem günümüzün İslami deneyimi inançta veya uygulamada ya da her ikisinde İslamiyetin aslından farklı olan pek çok sapkın grubun varlığı olduğunu gösterir. Bu gruplara yönelik çok zengin bir polemik literatürü vardır ve bunlar Müslüman olmayanlara yöneltilenlerden çok daha fazladır. Sapkınlık ciddi ve tehlikeliydi. Bu gerçek bir düşman demektir. Bu polemikler esas olarak Sünniler ile Şiiler arasındadır. Bunların herbiri içinde de, farklı eğilimler ya da ekoller arasında polemikler görülür; ve çok eski zamanlarda başlamış olup günümüzde de devam etmektedir.

Bu bölünmelere rağmen İslamiyette Hristiyan sözcük anlamında bölücülük ya da heretiklik yoktur. Çağdaş Arapçada heretiklik *hartaqa*'dır ve başka dillerden alınmadır; İslamda çok sayıda sapkın grup olduğu dikkate alınırsa Müslümanların heretiklik kavramları olsaydı bunun için bir sözcükleri de olacağı tabiidir.

Bunun birkaç nedeni olabilir. 'Schism' kopma demektir. Roma ve Ortodoks kiliselerindeki gibi bir kopma yoktur, çünkü kurumsal bir otorite olmadığı için bir itaat ya da red sorunu da yoktur. Heretiklik seçim demektir ve böylece de insan tabiatı gözönüne alındığında kötü seçim anlamına gelir. İslamiyette Müslümanlar için inanç konusunda gayet geniş çizilmiş sınırlar arasında büyük bir seçim özgürlüğü olduğu için bu konu ortaya çıkmaz.

Sık sık sapmalara ve zaman zaman da baskılara rağmen Müslümanlıkta heretikliğin Hristiyan dünyasında görülen teolojik veya pratik ve hukuki anlamlarına pek rastlanmaz. Doğru inancı tanımlamaya ve savunmaya, yanlış bulmaya, düzeltmeye ve gerektiği yerde cezalandırmaya yetkili kurumsal bir otoritenin yokluğunda bunlar pek mümkün olamazdı. Bazı Hristiyan kiliselerinin karakteristiği olan bu gibi şeylerin İslam tarihinde gerçek bir karşılığı yoktur.

Bazı istisnalar vardı. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bağdat halifeleri bir tür engizisyon kurmuşlar ve Maniheizmi yok etmeye çalışmışlar ve bu dinden olanları öldürmüşlerdir. Bundan bir süre sonra Halife al-Mamun (813-833) resmen belirlenmiş bir teolojik doktrini zorla uygulamaya kalkışmıştır. Ama bu uzun sürmemiştir. Daha sonraki orta ve erken modern çağlarda Şii ülkelerinde Sünnilere, Sünni ülkelerinde Şii'lere ve her ikisinde de Süfilere zulüm yapılmıştır. Zaman zaman, genellikle militan reformcuların yeni kurdukları rejimlerde olmak üzere, Müslüman olmayanlara zorla din değiştirtme çabaları görülmüştür. Ancak genel olarak söylemek gerekirse zimmilere olduğu gibi sapkınlara karşı zor kullanılması seyrek rastlanan, tipik olmayan ve bazı özel durumlara bağlı olaylardı.

Bu farklılık için başka nedenler de vardır. İslamda önemli olan inandığın değil, yaptığındır. Sadece Tanrı inançta samimi olunup olmadığına karar verebilir. İnsanın yaptığı sosyal bir gerçektir ve kurnlu otoriteyi ilgilendirmeyiz. İslamiyet müminlerden inançlarında hatasızlık değil, cemaata ve onun liderine sadakat ister. Bu sapkınlığın ihanetle kolayca eşdeğer tutulan sadakatsizliğe, ya da varolan sosyal ve siyasal düzene tehlike oluşturacak ihanet noktasına varmasına kadar uzanan geniş bir sapkınlık hoşgörüsüne yol açmıştır. Bu olduğu zaman, çok geçmeden sapkın İslamiyet ile dinden dönme arasındaki bir sınırı geçer. İnançta sapkınlık o noktaya gelince bir hukuk konusu, bir harekete geçme konusu olur. Ve bütün Müslüman hukuk bilminde dinden dönme ağır bir suçtur.

İlahiyatçılar kendilerinden farklı inananları dinsiz olarak nitelemeye her zaman hazır olmuşlardır. Büyük ilâhiyatçi ve mistik el-Gazali (1059-1111) kendilerinden farklı düşünenleri dinsizlikle rasgele suçlayan ilahiyatçılardan söz eder ve bunları dinsiz diye adlandırır. Birinin *kafir* olduğunu söylemeye *takfir* adı verilir. El-Gazali bunların "cenneti küçük bir ilahiyatçılar grubunun yapmaya çalışırlar" der. Ancak ilahiyatçılar arasında bu tür suçlamaların pek bir etkisi olmamıştır. Hukukçular ilahiyatçılardan daha geniş mezhepli oldukları için mallarına el koyma ve ölüm cezalarıyla geçerli bir neden olmadan bir kimseyi *takfir* ilan etmemişlerdir.

Bu farklı gruplar arasında din savaşları var mıydı? İslamiyet tarihinde pek çok İslamiyet içi savaş olmuş ve bunların bazılarında farklı taraflardaki insanlar İslamiyetin farklı biçimlerini benimsemişlerdir. Ancak İslam dünyasında on altıncı ve on yedinci yüzyılda Avrupa'daki çatışmalara verilen anlamda din savaşlarından söz edilemez. Dinsel tonlu bölge, aşiret ve hanedan savaşları olduğunu söyleyebiliriz. On altıncı yüzyılda ve daha sonra bir süre Osmanlı sultanları ve İran şahları Ortadoğu'da hakimiyeti ele geçirmek için savaşmışlardır. Padişah Sünni, şah ise Şiiydi. Bu nedenle Osmanlı

Şiileri ve İran Sünnileri hükümdarları tarafından potansiyel hainler olarak görülürler ve kimi zaman kendilerine buna uygun olarak davranılırdı. Ancak bunu bir Sünni-Şii savaşı olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Dini çatışmalar denilebilecek başka olaylar da vardı: sahte mesihlerin isyanları, İslamiyeti arındıracak ve dünyayı değiştirmek için ortaya çıkan reformcuların yarattıkları şiddet olayları. Ancak bunlardan çoğu kısa süreli ve etkisizdi. Bazıları iktidarı ele geçirdikten sonra devirdiklerinin uygulamalarını benimseyerek daha karmaşık bir başarısızlığa uğramışlardır. Tek büyük istisna Ortaçağ'da Bağdat'taki Sünni Abbasi halifeliği ile Kahire'deki İsmaili Fatimi halifeliği arasındaki mücadeledir ki, bu bile çok geçmeden inanç yerine bir imparatorluk çatışmasına dönüşmüştür.

Sünniler ve Şiiler arasındaki bölünme Protestanlarla Katolikler arasındaki bölünmeye benzetilmiştir. Sünniler ile Şiiler arasındaki başlıca fark dini doktrin veya otorite farklılığı değildir. Bunun kökeninde iki taraf arasında siyasal bir konudaki anlaşmazlık, kimin hangi hakla devletin başı olacağı tartışması yatmaktadır. Şia Arapçada parti demektir ve Şiiler Hz. Peygamber'in akrabası olarak Hz. Ali'nin onun halifesi ve toplumun reisinin olması gerektiğine inanmışlardır. İki grup ayrı çizgilerde gelişmiştir, ama farklılıkları esas itibarıyla doktrin ya da inanç değil, deneyim ve duygu ve davranış farklılıklarıdır. Bazıları Şiiliği bir tür İran milli ifade biçimi, hatta İranlıların Sünni Arapçılığa karşı bir başkaldırısı olarak görürler. Irkçı kuramların Batı siyasal düşüncesinde hâlâ etkin olduğu dönemde Avrupalı bilimadamları arasında popüler olan bu görüş zordur ve savunulamaz. İslamiyetin çıkışından sonra yüzyıllar boyunca Şiiliğin etnik ya da bölgesel bir etiketi yoktu. İslamiyet gibi o da İran'a Araplar tarafından getirilmişti ve o zaman da İranlı Müslümanların çoğu Sünni idi. Ancak on altıncı yüzyıldan başlayarak Şiilik İran'ın devlet dini oldu. İran artık İslam dünyasında tek önemli Şii devletiydi. İran sadece militan bir Şii devleti olmakla kalmayıp aynı zamanda dört yanından Sünni devletlerle çevriliydi: batıda Osmanlı İmparatorluğu, doğuda Orta Asya ve Hint Sünni devletleri. Böylece Şiilik ile İran kültürü ve siyasal bilinçlenmesi arasında bir örtüşme oluşmuştur.

İnanç ve hatta ibadet farklılıklarına karşı Müslüman davranışı genelde hoşgörülü olarak nitelenebilir. Zaman zaman, özellikle iç ve dış gerginlik veya çatışma zamanlarında bir ortodoksluk yerleştirme ve buna uymayan herkesi dışlama çabaları görülmüştür. Ancak genelde Müslümanlar Mekke'ye dönüp namaz kılan bir kimse'nin dinsiz sayılamayacağı ilkesi koyan saygın bir Ortaçağ din adamına uymuşlardır.

Günümüzde hoşgörü sorunu yeni bir önem kazanmıştır. Batı dünyasında bu farklı insanlara hakların ve özellikle eşit hakların

verilmesi anlamında kabul edilmektedir. Bu haklar arasında ibadet özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, ibadet yeri açmak ve işletmek özgürlüğü ve sivil ve siyasal statüsünü kaybetmeden çoğunluktan ya da hakim dinden olanlardan farklı olmak özgürlüğü vardır. Müslümanlar için hoşgörü daha farklı bir anlam taşımıştır. Her iki tarafta da hoşgörü fikri epey modern olup Avrupa'da büyük Din Savaşlarından sonra, Protestanlarla Katoliklerin sonunda bir tür uzlaşmanın gerektiğini anlamalarıyla başlamıştır. Daha eski çağlarda tam hoşgörü bir erdem olarak değil bir görevin ihmali olarak kabul edilebilirdi: gerçek dini kabul edenlerle etmeyenlere aynı hakların verilmesi ancak bir saçmalık olarak görülebilirdi.

On yedinci yüzyıla kadar Müslüman devlet ve halkın kendi inançlarına sahip olmayanlara davranışlarının Avrupa'da normal olandan daha saygılı ve daha hoşgörülü olduğunda kuşku yoktur. İslamiyette de, Müslüman devlet ve halkı kendi şeriat hukuku kurallarına karşı çıktıklarında ve Şeriatın kendilerine yüklediği hoşgörüyü diğer dinlerin taraftarlarından esirgediklerinde zulüm hareketleri görülmüştür. Ancak İslam tarihinde Hristiyanların Hristiyan olmayanlara ve özellikle de birbirlerine yaptıkları zulme ve engizisyona, kıyım ve sürgünlere benzer bir şey yoktur. İslam ülkelerinde zulüm bir istisna iken, ne yazık ki, Hristiyan dünyasında genellikle normal davranıştı.

Reform ve din savaşları önemli bir değişiklik getirdi. On yedinci yüzyıldan başlayarak Batı'nın Hristiyan yönetimlerinde Hristiyan olmayanların durumu Müslüman yönetimindeki zimmilerden farksız oldu ve giderek de çok daha iyi bir duruma erişti.

Zimma olarak bilinen eski anlaşma on dokuz ve yirminci yüzyıllarda Müslüman dünyasının pek çok yerinde bozulmaya başlamıştır. İslam devletinin Batılı liberal düşüncelerle esinlenen Hristiyan ve bir dereceye kadar Yahudi uyrukları artık devletin tanıdığı garantili ama sınırlı haklarla tatmin olmuyorlardı. Kendilerini tehdit altında hisseden İslam devletleri ve çoğunlukları *zimma*'nın sınırlı haklarını bile bir tehlike olarak görmeye başladılar ve daha önce zararsız olan ülke kafirlerini dışardaki daha tehlikeli kafirlerin ajan ve temsilcileri olarak görmeye başladılar.

Bu dönemde Müslüman olmayan uyrukların durumu kağıt üzerinde büyük ilerlemeler göstermişti. Kimi zaman dış baskılarla, çoğunlukla da ithal edilen yabancı liberal ve milliyetçi ideolojilerle İslam devletleri *zimma* kuramını ve uygulamasını giderek terk ederek bütün uyruklara ya da daha sonra yurttaşlara dinlerine bakılmaksızın eşit statü tanıyan yeni yasa ve anayasalar çıkardılar.

Ancak dini azınlıklar çoğunlukla eskisinden daha kötü bir duruma düşmüşlerdi. *Zimma* kendilerine Şeriat gibi bir otorite tarafından kurulmuş ve yüzyıllardır Müslüman halk tarafından ilahi

toplumsal ve siyasal düzenin bir parçası olarak kabul edilmiş hukuki bir statü tanımıştı. Osmanlı idaresi altında Hristiyanlar ve Yahudilere kendi dinlerinde ibadet dışında kendi dini yasalarını uygulama hakkı da verilmişti. Hristiyan hukuku bütün mezheplerinde hem çokevliliği hem de cariye müessesesini yasaklamaktaydı. Osmanlı topraklarında yorumlandığı biçimiyle Musevi yasaları çokevliliğe izin veriyor ama cariye almayı yasaklıyordu. İslam yasaları ise her ikisine de izin vermekteydi. Hristiyan ve Yahudi dini otoriteleri bu kurallara aykırı davranan cemaat üyelerini, bu durum hakim toplumun ve devletin yasalarına bir itaatsizlik olmasa bile, yargılayabiliyorlar ve cezalandırabiliyorlardı. Sultanın altında bir Hristiyan kimlik Sultanın olduğu kadar Hristiyan otoritesine de itaati gerektirmekteydi.

İkinci sınıf yurttaş çağdaş Batılı kulaklarına itici gelse de, ikinci sınıf yurttaşlık -yani yurttaşın hepsi de değilse de bazı haklarının tanınmış ve saygı görüyor olması- hiç yurttaş olmamaktan iyidir. Demokratik deneyimlerin yıkıntıları üzerine kurulmuş yeni diktatörlükte din azınlıklar da çoğunlukla kendilerini bu sonuncu durumda bulmaktaydılar. Klasik Osmanlı İmparatorluğu dini ve etnik grupların karşılıklı hoşgörü ve saygı içinde, sadece İslamiyetin önceliğini ve Müslümanların üstünlüğünü tanıma koşuluyla bir arada yaşamalarına imkan vermiştir. Eski düzeni yıkan ve tüm Osmanlı yurttaşlarına anayasal eşitlik sağlayan liberal reformcular ve devrimciler Osmanlı İmparatorluğu'nu nihai ve kanlı milli mücadelelere itmişlerdir ki, bu imparatorluğun beş yüz yıllık tarihinin en kötüsü olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu çökmüştür, ancak onun son on yıllarında ortaya çıkan sorunlar hâlâ çözülmemiştir ve Balkanlar'la Orta-doğu'daki Osmanlı halef devletlerinin ve paralel gelişme sürecinden geçmiş diğer İslam ülkelerinin siyasal yasamlarını etkilemeye devam etmektedir.

Diğer kutsal kitaplar gibi Kuran da çeşitli konularda rehberlik sağlamaktadır ve dinin yayılmasıyla bu seçenekler pek çok ülkede pek çok kuşağın deneyimleri ve yorumlarıyla daha da artmıştır. İslamiyette otoriteye kayıtsız sartsız itaat geleneği vardır. Ancak haksız ya da gayrimeşru olarak görülen otoriteye isyan geleneği de vardır. Her iki gelenek gerek Kuran'da gerekse hadislerde derin köklere sahiptir; her ikisi de Müslümanların sonradan gelen kuşakları tarafından kuramsal ve uygulama olarak genişletilmiş ve geliştirilmiştir. Bunun gibi kafirlerle savaş ve barış yapmak için gerek Kuran'da gerekse şeriatta yetki bulmak güç değildir. Kuran'da Tanrı'nın düşmanları kafirler olarak nitelenmekte ve cehennem ateşinde yanacakları bildirilmektedir (2: 98; 41: 19, 28). Müminlere şu emirler verilmektedir: "Allah'ın düşmanına ve sizin düşmanı-

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

nıza dehşet salın.” Ancak bu mücadelenin ölümüne olması gerekmez: “Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de barışa yanaş ve Allah'a güven.” (8: 60-61). Kuran'da birkaç kere tekrarlanan önemli bir nokta daha vardır: “Rabbin dileyseydi bütün insanları bir tek millet yapardı.” (11: 118; 16: 93; 42: 8). Ancak Tanrı'nın isteğiyle dünya çeşitli milletler ve dinler arasında bölünmüştür ve kimin gerçeği benimseyeceğini kimin sürüden ayrılacağına Tanrı karar verir. Ve bunda da merhamet ve hoşgörü için güçlü bir sav bulunduğu kuşkusuzdur.

BÖLÜM 9

Emeller

Hindistan, Çin ya da Avrupa'nın aksine Ortadoğu'da kolektif bir kimlik yoktur. En eski çağlardan günümüze kadar dinde, dilde, kültürde ve her seyden çok da kendini idrakte bir çeşitlilik örneği devam edegelmiştir. Ortadoğu denilen bölgenin doğu, batı, kuzey ve güneyindeki ülkelerde ve hatta Ortadoğu'da bu anlamsız, renksiz, formsuz ve dünyanın büyük bir kısmı için yanlış terimin günümüzde genel olarak benimsenmesi gerek yurt içinde gerekse yurt dışında görülen bir ortak kimlik eksikliğinin en iyi göstergesidir.

Ardarda gelen Helenleştirme, Romalılaştırma, Hıristiyanlaştırma ve İslamlaştırma süreçleri bölgenin en azından bir bölümüne bir derece birlik ve bazı toplumsal unsurlar getirmiştir. Tüm bölgeyi ilk kucaklayan ve yaratıcılık ve hakimiyetinin başlıca merkezlerini Ortadoğu'da ilk kuran İslam bölgeye tek ortak kimliğini vermiştir. Aşiret veya fraksiyonel ya da bölgesel sadakatten daha büyük bir şey, var olan devlet organizmalarından daha soylu bir şey arayanların İslamiyetin cazibesine kapılmalarında şaşacak bir şey yoktur.

Ancak baska cazibeli şeyler de olmuştur. Yirminci yüzyıl boyunca her ikisi de Avrupa kökenli iki fikir Ortadoğu'da siyasal düşünce ve eyleme hakim olmuştur: sosyalizm ve milliyetçilik. Şu anda biri başarısızlığı ile, diğeri de başarılı olmasıyla ikisinin de modası geçmiştir. Ortadoğuluların çoğu için Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve daha özel olarak da sosyalist rejimlerin ülkelerindeki kötü performansıyla sosyalizm gözden düşmüştür. Milliyetçilik ise gözden

ORTADOĞU'NUN ÇOKLU KİMLİĞİ

düşmekten çok aşılmıştır. Bölgenin bütün ülkelerinde ve şimdi de eski Sovyet topraklarında sömürge hakimiyeti sona ermiş, egemen bağımsızlık amacına erişilmiştir. Bu da acı bir lokma olmuştur.

Bazı ülkelerde milliyetçilik ve sosyalizmin yerini bunların gayrimişru çocuğu nasyonal sosyalizm almıştır ki, bu terimin Irak ve Suriye'deki tek parti diktatörlükleri için kullanılması hiç de mantıksız olmaz. Orta ve Güney Avrupadaki selefleri ve modelleri gibi bunlar da başarısız olmuş ve çökmüş demokrasilerin yıkıntıları arasından doğmuştur.

Batılı anlamıyla demokrasi, yani düzenli aralıklarla serbest seçimlerin yapıldığı ve hükümetin seçmenlerce devrilebileceği politik sisteme Ortadoğu'da pek rastlanmaz. Bölge ülkelerinin çoğunda seçimler varsa da, bu kısmen seçimin modern bir devletin moda olan kisvesi olmasından, kısmen de uluslararası yardımlardan yararlanmak için bir tür seçimin gerekli olmasındandır. Ancak bu rejimlerin çoğunda hükümetler seçimle değil, seçimler hükümetlerce değiştirilir. Bölgede gerçek seçimin yapıldığı ve hükümetlerin seçimle değişebildiği -ve bazen değiştiği- iki ülke vardır: Türkiye ve İsrail.

İsrail demokrasisi uzun bir süredir bölgede bir istisnadır. Devlet Avrupa'dan gelen göçmenler tarafından kurulmuştur ve Avrupalı karakteri Yahudi devletini komşularıyla her türlü ilişkiden tecrit eden Arap boykotu sırasında korunmuş ve hatta daha da vurgulanmıştır. Ama bu durum artık değişmektedir. Bir yandan Ortadoğu ve Kuzey Afrika kökenli Yahudiler İsrail'de Yahudi nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır; diğer yandan pek çok güçlüklerine rağmen barış süreci sınırları aşabilmiştir. İsrail şimdi iki Arap ülkesiyle ilişki kurmuştur ve daha birçoğuyla ticari ilişkisi vardır. Hepsinden önemlisi Filistinlilerle yakından ilgilenmektedir ki, en negatif bakımlarından bile bu ilgi bazı Filistinli ve diğer Arap gözlemcileri liberal bir ekonomi ve politikanın meziyetleri konusunda uyandırmıştır. Bu değişiklikler aynı zamanda İsrail kimliğinin ve imajının ve buna bağlı olarak inanç, devlet ve ülkenin nisbi önemliliğini etkilemektedir.

Bölgenin deneyim, ihtiyaç ve olasılıkları için çok daha önemli olan bir şey de Türk demokrasisinin örneğidir. Modern çağın başında Avrupa imparatorlukları Ortadoğu'ya doğru yayılmaya başladıklarında bölgede sadece iki büyük devlet, Türkiye ve İran, vardı ve Ortadoğu tarihi yüzyıllardır bu ikisinin rekabeti ve aralarındaki uzun savaşlarla biçimlenmişti. Avrupa hakimiyeti döneminde Türk ve İran bağımsızlığı sık sık tehlikeye girmişse de, asla tümüyle kaybolmamıştı. Türklerin ve İranlıların ne kadar tehdit altında olsalar bile bir başkentleri ve sınırları; ne kadar zayıf olsa da bir hükümetleri ve devlet yapıları vardı. Böylece her ikisinde de o zaman Ortadoğulu birinin olmasa da bir Avrupalının milli kimlik diyeceği bir

şey ve bununla birlikte halk arasında bir kabul ve sadakat geleneği ve yöneticiler arasında ise bağımsız karar ve eylem geleneği vardı. Çağdaş Türkiye ile İran'ın kurucuları 1920'li yıllarda milletler topluluğu içinde yerlerini korumak için savaşmak zorunda kalmışlarsa da, orada koruyacak bir yerleri zaten vardı. Yabancı emperyalist hakimiyet sona erince her ikisi de bölgenin büyük devletleri olarak kaçınamayacakları rollerini yeniden üstlenmişlerdir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de iki ülke ideolojik seçimlerini yapmışlardır: bu kere Sünni ve Şii İslamiyet arasında değil de, laik demokrasi ile İslami teokrasi arasında. Her ikisi de biçim olarak cumhuriyetçidir ve her iki cumhuriyet de daha önceki rejimleri deviren karizmatik liderler tarafından kurulmuştur. Kemal Atatürk padişahlığın yerine laik bir demokrasi kurmuş; Ayetullah Humeyni şahın yerine İslami teokrasi getirmiştir. Bunların öğretileri ve programları olan Kemalizm ve Humeynizm pek çok kişi tarafından bölge için başlıca iki alternatif gelecek olarak görülmektedir.

Türkiye herhangi bir Ortadoğu rolü konusunda isteksiz bir adaydır. Ortadoğu ile Avrupa arasındaki sınırı oluşturan Türkiye'nin siyasal ve entelektüel liderleri Batı ve batılı bir kimlik konusunda bilinçli bir seçim yapmışlardır. Bir zamanlar en büyük zaferlerinin sahnesi olan Ortadoğu Türklerin zihinlerinde çöküş, yenilgi ve ihanet çağrışımları yaratmaktadır. Diğer yandan Batı ekonomik gelişme ve sosyal ve siyasal özgürlük aracı vaat eder görünmektedir. Osmanlı sultanlığını sona erdirip Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Kemal Atatürk devrimi bu yönde büyük ve kesin adımlar atmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yorumlanışına göre laiklik dinin terk edilmesi ve hatta baskı altına alınması anlamlarına gelmez. Bu, din ile politika arasında, İslami din adamları ile hükümet mekanizması arasında kesin bir ayrılık, kimliğin toplum ve dinden ülke ve millete kayması demektir.

Diğer büyük bir değişiklik de temsili demokrasinin getirilmesi idi. Anayasal ve parlamenter hükümet biçimlerini pek çok ülke benimsemiştir. Bunlar hep sınırlı etkili ve çoğunlukla da kısa ömürlü olmuşlardır. Çetin mücadelelere ve pek çok engele rağmen Türkiye'de demokratik kurumların gelişmesi devam etmiştir. İslam Konferansı Örgütü'nün elli altı üye devleti içinde sadece Türkiye'de düzenli ve özgür seçimler vardır ve bu seçimlerle hükümetler kimi zaman düşürülüp iktidarı bırakmak zorunda kalmaktadırlar.

İran'daki İslam Devrimi Ortadoğu toplumunun hastalıklarına farklı bir teşhis ve tedavisi için de farklı bir reçete getirmektedir. Bunlar hastanın karakterinin ve kimliğinin farklı bir tanımına bağlıdır. Fransız ve Rus devrimleri gibi, ve bölgenin çeşitli yerlerinde devrim adını ve biçimini alan çeşitli askeri ve parti darbelerinin ak-

sine, İran'da büyük halk kitlelerinin öfke ve emellerini ifade eden ve ulusal yaşamın her alanında devasa değişimler meydana getiren gerçek bir devrim yapılmıştır. Bu değişikliklerin iyi ya da kötü olduğunu bize ancak zaman gösterecektir.

Yine Fransız ve Rus devrimleri gibi İran devrimi de İslamiyeti paylaştığı dünyada çok güçlü bir tepki yaratmıştır. Batı Afrika'dan güneydoğu Asya'ya kadar bütün İslam ülkelerinde ve diaspora arasında ilk önceleri çok büyük bir sevinç yaşanmıştı. Ancak ondan sonra, Fransız ve Ruslarda olduğu gibi, İranlı devrim liderleri ülke içinde ve dışındaki eylemleriyle taraftarlarının çoğunu hayal kırıklığına uğratmışlardır. Ancak onları bağışlamaya ve İslam şeriatına uygun olarak yönetilen adil ve saf bir toplum nihai hayali hatırına günahlarını taklit etmeye hazır pek çok insan vardır.

İran içinde giderek artan bir gerginlik, devrimden bu yana yetişkinler arasına karışmış olan genç nüfus arasında artan bir düşkünlük ve hatta bir düşmanlık belirtileri görülmektedir. Çağdaş iletişimin durdurulamaz ilerleyişi -dış dünyadan her türlü programı getiren uydu televizyonu, faks, internet ve elektronik posta- bu hoşnutsuzluğu artırmakta ve bu da parlamentoya ve medyaya tanınan kısıtlı özgürlükte bile ifadesini bulmaktadır. Düşkünlüğünün diğer bir belirtisi de gençliğin müziği, giyim biçimi ve pek çok bakımdan değerleri ile Amerikan popüler kültürüne giderek yakınlaşmasıdır. Humeyni Amerika'ya 'Büyük Şeytan' dediği zaman bu cazibesinden söz etmekteydi. Hatırlanacağı gibi Şeytan bir fatih veya bir sömürücü değil, bir ayartıcıdır ve en tehlikeli olduğu zaman güldüğü zamandır. Bu tatminsizlik büyüyüp yayıldıkça rejim de buna otokrasinin klasik silahları ile yanıt vermektedir: içte baskı, dışta serüvencilik ve terörizm. Rejim petrol gelirini elde ettiği ve yabancı ticari ortaklarının suçortaklığı ya da en azından göz yummaları devam ettiği sürece bunlar devam edecektir. Bu desteklerden herhangi birinin kesilmesi durumunda rejim kendi halkının ciddi tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Her iki taraf da -ne demokratik Türkiye ne de köktendinci İran- birbirlerinin cazibesine karşı başışık değildir. 1995 Arahğında Türkiye'de yapılan genel seçimde İslami köktendinci ideolojiye sahip bir parti oyların yüzde 21'ini almıştır. Bunların bir kısmı eski partilere karşı protesto oyları olarak kabul edilebilir. Ancak geriye kalanı köktendinci parti için önemli bir destek sayılabilir ve bir süre için de olsa, Türkiye'nin çok partili politikaları köktendinci liderin laik partilerden biriyle bir koalisyon kurup başbakan olmasını sağlamıştır. Sonunda koalisyon anayasanın korunmasını ve böylece de laikliği başlıca görevlerinden biri olarak gören askerlerin baskısıyla sona erdi. Bugün köktendinci dini bir muhalefet hem parlamentoda hem de ülkede aktif olarak bulunmaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin de yazılı bir anayasası ve düzenli seçimleri vardır ki, bunların ikisi de klasik İslam kaide ve uygulamasında olmayan şeylerdir. Seçimler rekabetli geçmekte ve kimi zaman gayet canlı politik tartışmalar yapılmaktadır. Ancak sınırlar çok dardır ve hükümetin İslami temelinin sorgulanmasına izin vermemektedir. Bütün adaylar dini bir konsey tarafından incelenmekte ve gerekli koşullara uymadıkları takdirde adaylıkları kabul edilmemektedir. Bu nedenle İran seçmeninin eğer fırsat verilseydi laik bir parti veya programa ne ölçüde oy verecekleri bilinmemektedir. Belirtilerden bunun epey büyük bir oran olabileceği anlaşılmaktadır. Belki de bu nedenle kendilerine bu fırsat tanınmamaktadır. Ancak elle tutulabilir bir gerilim vardır ve İran da Türkiye gibi, ama farklı olarak, biri iktidarda, diğeri muhalefette her iki seçeneği de kendisinde toplamıştır.

İran'ın yöneticileri kendilerini İslam dünyasının, İslami yenilenme ve Müslüman büyüklüğü ve görkeminin restorasyonu hareketinin liderleri olarak görmektedirler. Bu amaca varmak için de Müslüman dünyasının her yanında ve Avrupa, Amerika ve diğer yerlerdeki Müslüman azınlıklar arasında radikal İslam hareketlerini özendirmekte ve bunlara öncülük etmektedirler. Bu özendirme para ve altyapı, silah ve eğitim ve çoğunlukla da stratejik yönlendirme biçimlerinde görülmektedir. Türklerin böyle bir programları yoktur; onlar sıkıntılı ve tehdit altındaki demokrasilerini iç ve dış düşmanlardan koruma mütevazı hedefini gütmektedirler. Türkiye kendini kimliği, dil, kültür, kurumları ve en temel olarak da ülke-siyle tanımlanmış bir millet-devlet olarak görmektedir. Kendini başkalarına bir model veya örnek olarak görmemekte, Orta Asya Türki cumhuriyetlerine bazı yardımları dışında hiçbir yerdeki destekçilerine maddi ya da manevi yardımda bulunmamaktadır. Ancak Türk modeli etkisiz değildir. Türkler birincisi Osmanlı sultanları devrinde İslami cihad, ikincisi Kemal Atatürk döneminde milli kurtuluş olmak üzere bölgeye iki kere liderlik sunmuşlardır ve bunu tekrar yapabilirler.

Pek çok Arap ülkesinde şimdiden değişim belirtileri görülmektedir. Bunlar Avrupa ve Amerika'da kullanıldığı anlamıyla demokrasiden henüz uzaksalar da, kendi geçmişlerinin ve komşularının şimdiki devlet biçimlerinin çok ötesinde bir gelişmeyi temsil etmektedirler. İnsan hakları ve siyasal katılım gibi Batılı kavramlar gide-rek daha çok tartışılmakta ve onur ve danışma gibi geleneksel İslami değerlere yeni anlamlar verilmektedir. Demokratikleşmeye doğru bu dikkatli adımlar Ürdün, Mısır, Tunus ve bir dereceye kadar Körfez devletlerinin bazılarında görülmektedir. Birkaç ülkede muhalefet adaylarının da bulunduğu seçimler yapılmaktadır. Henüz hükümeti seçimle değiştirecek bir Arap ülkesi yoktur, ancak gi-

derek artan bir ölçüde muhalefete ve onunla birlikte konuşma özgürlüğüne izin verilmeye başlanmıştır. Pek çok ülkede bir tür seçim yapılmaktaysa da, bunlar genelde -İngilizlerin taç giymesi, ya da Amerikan başkanının yemin etmesi gibi- politik gerçeklerin törensel onaylanmasından başka bir şey değildir. 1996'da Lübnan hükümeti ve Filistin yönetimi tarafından düzenlenen seçimler aşırı uçları tam olarak yansıtmaktadır. Lübnan seçimleri bölgesel koşullar nedeniyle önceden hazırlanmış bir törenden başka bir şey değildi. Buna karşılık yine bölge koşulları nedeniyle Filistin seçimleri Arap dünyasında yapılan en özgür ve en adil seçim olmuştur.

Demokratikleşme süreci seçimlerin yapılmasıyla sınırlı değildir. Bazı ülkelerde ve özellikle de giderek önemi artan yurtları dışında yaşayan Arapların medyasında tartışma özgürlüğünde de bir artış görülmektedir. Bunlar çoğunlukla Londra ve Paris'te basılıyorsa da, Arap ülkelerinde okurları ve yazarları vardır.

Batılı biçimiyle demokrasi Araplar arasında ilerleme kaydetmektedir. Ama aynı ilerlemeyi İslami köktendincilik de göstermektedir. Sudan'da köktendinciler iktidarı ele geçirmişler ve bunu Hristiyan ve animist güneye karşı bir cihad açmak için kullanmaktadırlar. Afganistan'da dini bir hareket -Sünni ve İran karşıtı, ama koyu köktendinci- daha şimdiden ülkenin büyük bir kısmını kontrolü altına almıştır. Diğerleri arasında Cezayir'de, bir dereceye kadar Mısır'da ve Arabistan krallıkları ve şeyhliklerinde köktendinciler bastaki hükümetleri terörle yıkmayı amaçlamaktadırlar. Suriye'de bunlar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ürdün ve Fas'ta bir ölçüde politik sistemin içine alınmışlardır. Bu ülkelerin hemen hemen hepsinde köktendincilik büyük bir güçtür ve bastaki rejimler halkları düşkürlüğüne uğrattıkça çekiciliği daha da artmaktadır. Köktendinci rejimlerin başka Arap ülkelerinde de ortaya çıkmaları ya da iktidarı ele geçirmeleri imkansız değildir. Petrolü olanlar bu geçişi atlatabilirler. Köktendinci politikaların cazibesini absorbe edecek petrol geliri olmayanlar çok daha güçlüklerle karşılaşacaklardır.

Arap dünyasını oluşturan ülkelerde sadakatın üç düzeyde istendiği ve verildiği ortak bir örnek gelişmektedir: etkileşimli, kimi zaman uyumlu, kimi zaman çatışan. En alt düzeye daha iyi bir terim bulunana kadar 'yerel' denilebilir. Bu aşirete bağlı, etnik veya istisnai durumlarda milli olabilir: yani gerçek ya da hayali ortak bir atadan gelmiş olma duygusuyla bir arada bulunan ve kendini başkalarına karşı böyle tanımlayan bir grup (bu ataların gerçek ya da hayali olması önemli değildir, önemli olan buna inanmaktır). Arapların arasındaki pek çok aşiret ve klan ayrımı böyledir. Arap dünyasındaki önemli etnik azınlıkları (Kuzey Afrika'da Berberiler, Yakinodoğu'da Kürtler, Moritanya ve Sudan'da siyahlar) ayıran aşiret ve etnik farklılıklar da böyledir.

Bu bağ kimi zaman mezhep veya dine dayanır: belirli bir dini topluma ya da onun içinde bir alt gruba ait olmak. Lübnan'daki Hristiyanlar Ortodoks, Katolik ve çeşitli diğer küçük gruplara ayrılmıştır ve bunlar da kendi aralarında klan, aile ya da fraksiyonlara göre ayrılırlar. Bu bağ kimi zaman da bölgeseldir, bir yere, bir bölge ya da eyalete olan bağ gibi.

Bu tür bölgesel, mezhepçi ya da aşiret unsurları bir grubun iktidarı eline geçirmesini mümkün kılan gerekli dayanışmayı sağlayarak bir ülkenin siyasal yaşamına biçim verebilir, hatta ona hakim olabilir. Örneğin Irak'ta rejim büyük bir ölçüde Takrit kentinden gelen insanlara dayanmaktadır. Suriye ise başka bir örnek oluşturur: kuzeybatıdan gelen Alevilerle hem bölgesel hem mezhepçi bir karakter gösterir. Yemen'de ise aşiret ve bölge çatışmalarıyla birlikte üç rakip Müslüman mezhebi arasında bir mücadele vardır.

Yerel düzeyin üzerinde orta düzey denilebilecek egemen devlet vardır. Bunların çoğu yenidirler, sınırları ve kimi zaman kimlikleri sömürge yönetimi ve imparatorluk diplomasisi ile belirlenmiştir. Bunlardan bazıları gerçek tarihi devletler üzerine kurulmuşken diğerleri tümüyle yapaydırlar.

Üçüncü ve en yüksek düzey egemen devleti asar ve daha büyük bir birliğe, varolan devletlerin bazılarının epey karışık iç politikalarından daha onurlu ve şerefli bir şeye yükselmeyi amaçlar. Bu daha büyük varlıklar ya milli terimlerle (pan-Türkizm, pan-Arabizm, pan-İranizm) ya da dini terimlerle düşünülür. Bu sonuncusu çok farklı şekillerde yorumlanmışsa da, sadece bir tek: pan-İslamizm.

Günümüzde ülkeler ötesi milliyetçi hareketler pek destek görmemektedir. Pan-İranizm hiçbir zaman güçlü olamamıştır. İran dışında Farsça konuşan sadece iki halk vardır -eski Sovyet Cumhuriyetlerinden Tacikistan'da ve Afganistan'ın bir bölümünde. Her ikisi de olaya fazla bir ilgi duymamaktadır ve ikisi de çoğunlukla Sünnidir ki, bu da İran'ın dinin bölücü gücünün dilin birleştirici gücünden çok daha büyük olduğu şimdiki liderleri için gayet önemli bir unsurdur. Pan-Türkizm imparatorluk Rusyası Türki nüfusu boyunduruk altında tuttuğu sürece imkansız bir düştü; Bolşevik ihtilali ile imparatorluk yıkılınca bir fırsat penceresi açılmış oldu. Ancak Sovyet iktidarı eski imparatorluk toprakları üzerinde hakimiyetini pekiştirince bu pencere kapandı. Sovyetler Birliği'nin yıkılması pan-Türkizm'in yeniden canlanmasına yol açmamışsa da, Türkçe konuşan devletler arasında kültürel ve ekonomik bağlar şimdi yeniden kurulmuştur ve herhalde artacaktır.

Bir emel olarak pan-Arabizm bu üçünün en güçlüsüydü ve uzun bir süre bütün Arap ülkelerinin kutsal ideolojik ilkesiydi; hatta bu ülkelerden bazıları bunu anayasalarına bile almışlardı. Ancak çeşitli Arap devletleri kuruluşlarını sağlamlaştırp kendi çe-

şitli milli çıkarlarını giderek artan bir berraklıkla izlemeye başladıkça pan-Arabizme olan bağlılıkları azalmaya yüz tuttu. Günümüzde bir dizi Araplar arası çatışmadan sonra bu konuda içten davranılmaya gerek bile duyulmamaktadır. Pan-Arabizmin gelecekte tekrar dönmesi mümkündür. Şu anda Arap dünyası dil, kültür, din ve tarih ile birbirlerine bağlı, ancak politik bir blok oluşturmayan ve daha yakın bağ kurulması için bir istekleri olmayan ayrı millet devletler mozağıdır.

Pan-İslamizm henüz bir zaferden çok uzaksa da, çok daha dayanıklı olmuştur. Onun da pek çok türü arasında iki eğilimi öne çıkmıştır. Biri esinlenmesi bakımından siyasal, yönteminde kimi zaman diplomatik ve politika olarak genelde muhafazakardır. Diğeri ise popüler, genelde radikal, çoğunlukla yıkıcıdır. Her ikisi de biri patriarkal, diğeri 'devrimci' rejimler tarafından olmak üzere zaman zaman devlet desteğine sahiptir. Her ikisi de özellikle Arabistan ve Körfez'de yeni serveti eski emellerle bağdaştıran kişilerden önemli mali destek alırlar. Devletler başka yerlerdeki halk hareketlerini sömürmeye çalıştıkları, halk hareketleri de devleti etkilemeye ya da kontrole çalıştıkları için kesin bir ayırım yoktur. Her ikisi de şimdiye kadar sınırlı başarıya ulaşmıştır. Ancak genelde diplomatik pan-İslamizm sonuçsuz kalmıştır ve bazı Müslüman devletlerin İslamiyeti uluslararası ilişkilerin organize edici ilkesi yapma çabaları pek etkili olamamıştır.

Buna karşılık popüler ve radikal İslamiyetin durumu çok farklıdır. İslam tarihinde çok rastlanandan biri olan günümüzdeki dini militanlık dalgası henüz zirvesine erişmemiştir ve gücü tükene kadar daha pek çok İslam ülkesini kaplayabilir. Fakat İslami devrimlerin iktidarı ele geçirdiği iki ülke olan İran ve Sudan'ın politikaları eğer örnek olacaksa, İslam devletleri devletlikleri konusunda seleflerinden daha ısrarlı olacaklar, herbiri kendi yapıları ve çıkarlarına, seçkinlerine ve sadakatlerine, kendi kimlik ve ayakta kalma iradesine sahip olmak isteyeceklerdir.

Osmanlı Hariciye Naziri olan Ali Paşa 1862 Eylülünde Paris sefirine bir mektup yazarak Avrupa'daki diplomatik durum hakkındaki görüşlerini açıklamış ve o sırada milli birlik mücadelesi içinde olan İtalya için şöyle demişti:

Aynı dili konuşan, aynı dinden olan bir tek ırkın yaşadığı İtalya birliğe ulaşma yolunda pek çok güçlkle karşılaşmaktadır. Şu anda elde ettiği tek şey anarşi ve asayişsizliktir. Eğer farklı milli emellere serbestlik tanınsa Türkiye'de neler olacağını bir düşün... Durumu biraz olsun istikrara kavuşturmak için yüz yıl ve oluk oluk kan akması gerekecektir.

Ali Paşa gerçek bir kahindi; hatta geleceği gününden daha iyi görebiliyordu. Onun gününde, haklı olarak korktuğu bu fikirler Osmanlı topraklarına girmeye ve yıkıma başlamışlardı. O günden bu yana yüz yıldan fazla geçmiş olmasına ragmen kan hâlâ akmaktadır ve ‘durum biraz olsun istikrara’ kavuşmamıştır.

Gerçek biçimleri ya da imajları ne olursa olsun bütün bu devletler farklı hız ve farklı yollarda modernleşme ile değişmektedirler ve modernleşme daha geniş bir okuryazar kitlesi, bilgi devrimi ve kadın özgürlüğü ve katılımı getirmektedir. Bütün bunlar bu devletler halklarının kendilerini ve başkalarını görme yöntemlerini sonuçta değiştirecektir ve hatta açık ve  zg r toplumların ortaya çıkmasına bile neden olabileceklerdir. Ancak bunun gerçekleşmesi zaman alacaktır ve bu arada bu ülkeler çoklu ve çoğunlukla da çatışan kimliklerin etkileşimi ile sıkıntı çekmeye devam edceklerdir.

Referanslar

1. İbn Haldun, *Muqaddime*, ed. E. Quatremere, Paris, 1858, cilt I, s. 237.
2. İbn Haldun, *Kitab al- Al-'Ibar*, Bulaq 1284/1867, cilt V, s.371.
3. *Turkey and the Crimean War*, Londra, 1862, s. 32.
4. Rudi Paret, 'Sure 2,256: La ikraha fi d-dini. Toleranz oder Resignation?' *Der Islam*, 45, (1969) s. 299-300.
5. Abu Muhammed al-Gazali, *Faysal al-tafriqa bayn al-Islam wa'l Zandaqa*, Kahire, 1902, s. 68.
6. Ed. M. Cavid Baysun, 'Ali Paşa'nın Fransızca Bir Mektubu.' *Tarih Dergisi*, 5, 1953, s. 144.

Ayrıntılı Okuma

Fouad Ajami, *The Dream Palace of the Arabs, a Geaneration's Odyssey*, New York, 1998.

Bozkurt Güvenç, 'Secular Trends and Turkish Identity', *Perception: Journal of International Affairs* içinde, 1997-8, s. 46-72.

Ulrich W. Haarmann, 'Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasids to Modern Egypt', *International Journal of Middle East Studies* içinde, 20, 1998, s. 175-196.

Idem, 'Glaubensvolk und Nation im Islamischen Lateinischen Mittelalter', in Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, *Berichte und Akhandlungen*, 2, Berlin, 1996, s. 161-199.

Riva Kastoryano, *La France, l'Allemagne et leurs Immigrés: Négocier l'Identité*, Paris, 1996.

Alberto Melloni ve Gianni la Bella, *L'Alterità: Concezioni ed Esperienze Nel Cristianesimo Contemporaneo*, Bolonya, 1995.

Krzystof Michalski, *Identitat im Wandel*, Stuttgart, 1995.

Mühlen Patrik von zur, *Zwischen Hakenkreuz und Sowjet-Stern: Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg*, Düsseldorf, 1971.

Franz Rosenthal, 'The Stranger in Medieval Islam', *Arabica* 44 içinde, 1997, s. 35-75.

Lucetta Scaraffia, *Rinnegati: Per Una Storia Dell'Identità Occidentale*, Roma-Bari, 1993.

Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago ve Londra, 1995.

İslam ve Ortadoğu tarihi üzerine dünyaca ünlü bir otorite

Bernard Lewis'den

ORTADOĞU

Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze

2000 YILLIK TARİHİ

Türkiye'de de 2 baskı yapan bir başyapıt

Türkçesi: Mehmet Harmancı
336 sayfa, ISBN 975-579-074-8

Lewis, üç dinin ve pek çok uygarlığın doğum yeri
Ortadoğu'nun tarihini şekillendiren etkin güçleri inceliyor.
Bugün, Osmanlılar, Türkiye ve Ortadoğu çerçevesinde
dini, politik, sosyal ve kültürel açıdan
bulunduğumuz
noktaya bizi
getiren
nedenlerin
kökenlerine
kadar inen
önemli bir
kaynak eser...

SABAH
KİTAPLARI
OLAYLAR İNSANLAR

www.sabahkitap.com.tr

İst.-Beyoğlu: Tel: (0212) 245 66 01
İst.-Bahçeşehir: Tel: (0212) 669 61 42
İzmir: Tel: (0232) 445 95 34
Gaziantep: Tel: (0342) 230 35 39

Bernard Lewis
ORTADOĞU

Hristiyanlığın Doğuşundan
Günümüze Ortadoğu'nun